

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

122

Sønderjydske Aarbøger

III. RÆKKE

II. Halvbind

1941

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland

A A B E N R A A

Sønderjydske Aarbøger

3. Række.

1941

Udgivet

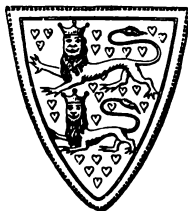
af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

H. Lausten-Thomsen Hans Lund

Karl N. Bock Johan Hvidtfeldt

Aabenraa.

Hejmdal's Bogtrykkeri

1941

INDHOLD:

	Side	
Carsten Petersen: Kirker i Tønder Provsti	1—	52
Johan Hvidtfeldt: Bidrag til belysning af de kirke- lige forhold i Vestslesvig omkring 1650	«	53—118
Hans Krog: Bemærkninger til Sønderjydske Sted- navne i Aller Sogn	»	119—129
J. Raben: Dagbog-Optegnelser fra Krigen 1864	»	130—145
August F. Schmidt: Forfatteren Hother Tolder- lund	»	146—159
Thade Petersen: Fra Kongeaaen til Ejderen 1695	»	160—168
Videnskabelig anerkendelse for afhandling i Sønder- jydske Aarbøger 1939	»	169—170
Carsten Petersen: Kirker i Aabenraa Provsti ..	»	171—203
M. Refslund Poulsen: En Landsby i Midten af Sønderjylland (Bovlund)	»	204—233
Troels Fink: Litteraturoversigt	»	234—294
Anmeldelser:		
Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid (ved Hans Neumann)	»	295—299
Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland ind- til 1770 (ved Johan Hvidtfeldt)	»	300—306
Thomas Otto Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864. I (ved Johan Hvidtfeldt)	»	307—311
Johan Hvidtfeldt og Hans Neumann: Beret- ning og Regnskab	»	312—316

Videnskabelig anerkendelse for afhandling i Sønderjydske Aarbøger 1939.

**Pastor Carsten Petersen faar tildet Dansk Historisk
Fællesforenings pris for artiklen: Kirker i Tørning-
len Provsti.**

Paa Dansk historisk Fællesforenings repræsentantmøde i 1929 vedtog man at uddele belønninger for særligt betydningsfulde og banebrydende afhandlinger, som havde været optaget i de lokalhistoriske aarbøger. Paa foreningens aarsmøde for 1941, der afholdtes i Odense i dagene fra den 20.—22. juni, uddeltes prisen for aaret 1939. Efter bestyrelsens indstilling vedtog repræsentanterne enstemmigt at tildele Pastor emer. Carsten Petersen, Aabenraa (tidligere Magstrup) prisen for hans afhandling om de tørninglenske kirker. Til begrundelse for indstillingen fremsattes følgende udtalelse:

»Siden Pastor P. Severinsens smukke Opsats om Kirke-regnskaber i Hardsyssels Aarboeg 1910 er denne Afhandling den første, der søger at give en Oversigt over en enkelt dansk Egns Kilder af denne Art. Dens Forfatter, Sognepræst Carsten Petersen i Magstrup, har gennemgaaet de i det sønderjyske Landsarkiv bevarede Kirkeregnskaber for Tørninglen (den vestlige Del af Haderslev Amt) og meddeler en Række Uddrag af disse. Søger man Oplysning om en bestemt Kirke eller andre konkrete Spørgsmaal, kan Ordningen synes upraktisk. Men en strengt systematisk Gruppering, topografisk eller historisk, vilde have gjort Afhandlingen til en tør Materialsamling og vilde først faa sin Berettigelse, naar Gennemgangen af Regnskaberne kunde gaa Haand i Haand med Studiet af selve Kirkebygningerne og deres Inventar. Netop ved en fri, kunstnerisk Behandling af Stoffet er det lykkedes af Regnskabsudragenes Mosaik at sammenstille et usædvanlig livtuldt Helhedsbillede. Forfatteren er fortrolig med Egnen og med den kunstarkæologiske Litteratur om dens Kirker, han kender som faa andre den

kirkehistoriske Baggrund for Enkelthederne og forstaar at levendegøre sit Emne. Man ser for sig Kirkernes Forfald i de haarde Krigstider, og man kommer til at føle for de Mennesker, der arbejdede for deres Genrejsning. De talrige Smaatræk bliver menneskeligt levende. Afhandlingen har lignende Egenskaber som Carsten Petersens ejendommelige, tankevækkende Bog om »Slesvigske Præster« (Tønder, 1938), der er trykt paa Forfatterens Bekostning og skænket til de sønderjyske Præstembeder, men desværre ikke er i Boghandelen. Den udmærker sig ved Selvstændighed, historisk Følelse og stilistisk Fremstillingsevne.«

Kirker i Aabenraa Provsti.

Af **Carsten Petersen.**

Den Tanke, at Herredsgrænserne kan have deres Betydning for Kirkebygningens Historie melder sig stærkere i Aabenraa Provsti. Vi opdager snart, at alle Kirker i Lundtofte Herred staar med et Klokketaarn ved deres Side. Videre ser vi, at alle Kirker i Sønder Rangstrup Herred har Taarne med Saddeltag (tvesidet Tag) og at alle Kirker i Rise Herred med en eneste Undtagelse er forsynede med et højt Spir. Undtagelsen er Hjordkær Kirke, som først blev bygget 1522. Varnæs er et eget Birk men regnes her med til Lundtofte Herred. Bov Sogn, som nu er indlemmet i Provstiet, hørte oprindeligt til Visherred syd for den nuværende Grænse.

Disse Forhold kan ikke være et Resultat af lutter Tilfældigheder. Navnligt i Lundtofte Herred er Talen saa klar og bestemt, at et indre Fællesskab i Taarnbygningens Tid ikke staar til at nægte. Det lønner sig, at lade Øjet glide hen over disse mærkelige Taarne, som ikke findes nordligere paa den jydsk Halvø. De fylder hele Lundtofte Herred, hvor der til Gengæld ikke er et eneste muret Taarn at se. Her har vi allerede et historisk Fingerpeg. Trætaarnene har ikke blot skullet være Klokkestabler men har tillige skullet erstatte et almindeligt Taarn. Dette Fingerpeg bliver kraftigere længere sydpaa. De to Herreder paa Midtryggen mellem Flensborg og Slesvig, Vis- og Uggelherred, har hvert en eneste Kirke med muret Taarn og Spir. Alle de øvrige Kirker havde Taarne af Træ, som Regel byggede op ad Kirkens Vestende, der hvor det normale Kirke-taarn plejer at staa. I det øvrige Land ligger Trætaarnene spredte fra Østersøen til Vesterhavet. De hører allesammen hjemme i Slesvig Stift. Nogle faa træffer vi paa Als (forhen Fyens Stift) som senere skal omtales. Kirkerne i Lundtoft Herred hører altsaa afgjort med ind i dette Hele, er en Udløber af

en kirkelig Kulturkreds syd for den nuværende Grænse og ligger paa Linje med Kærherred, Vis- og Uggelherred o. s. v. Herredsgrensene gør sig tydeligt nok gældende. Vis- og Uggelherred hører sammen og adskiller sig fra alle de andre. Lundtoft er helt selvstændigt. Der er altsaa et Slægtskab ud over hele Stiftet som dog ikke hindrer et særligt Fællesskab inden for de enkelte Herreder.

Nu har der været Trætaarne andre Steder end netop i Lundtoft Herred, men enten kun forbigaaende eller i Forbindelse med murede Taarne. Præsten i Hellevad, den meget læste Forfatter Niels Heldvader beskyldtes for at have afbrændt et lille Klokke-taarn paa Kirkegaarden, mens han fra sin Side paastod, at det var sket ved Degnens Uforsigtighed. Taarnet kaldes med aaben Ringeagt ein altes Türmlein. I Rise meldes om et Klokkehus 1704, ogsaa det forsvandt. Her siges udtrykkeligt, at det ikke kan undværes (1704), fordi Klokkerne da maatte ophænges i Taarnet igen, hvilket Taarmuren ikke vilde kunne holde til. Med andre Ord Klokkerne har hængt i Taarnet og er derefter blevne(af Nød) anbragt i et Klokkehus. Vi vil træffe det samme andre Steder, f. Eks. i Hjordkær. Men i det mærkelige Lundtoft Herred er der selvstændige Trætaarne den Dag i Dag saa langt Herredets Grænser naar.

Heller ikke Billedet af Kirkerne i Rise og Sønder Rangstrup Herreder forstyrres derved, at enkelte af disse Kirker i et vist Tidsrum har haft et Klokkehus staaende ved Siden. Alle de ene staaende Taarne af Sten er af ældre Dato og har rimeligvis sat deres Præg paa Herredet i lange Tider.

Det særegne ved Aabenraa Provsti — der dog først danndes efter Kirkespaltningen og har været underkastet mange Omreguleringer — er altsaa netop dette, at de til Provstiet hørende Kirkebygninger er saa herredsprægede som intet andet Sted i Sønderjylland.

Kirkebygningen.

De tre Kirker: Bedsted, Hellevad og Egvad hørte fra gammel Tid til Ribe Stift. Indtil Landsdelingen 1544 havde Ærke-

degnen dem i sit Provsti. Vi har derfor fundet dem i hans Regnskabsbog. Men denne Bog fortalte ikke om Laurentius Dithmer's Bedrifter, skønt den nævnte hans Navn. Han var Præst indtil 1564 og tør vi tro Niels Heldvader, saa var det ham, der lod opbygge Spiret paa Egvad Kirke og desuden byggede et Sakristi ved Hellevad Kirke. Det var nu meget gjort af en Præst, men han var nok i Slægt med formuende Borgere i Tønder. For Resten var der i hans Dage en Sundhedskilde paa Præstegaardens Mark. Hvem ved, om ikke ogsaa den gav sit Bidrag til Byggeriet.

Mere end denne Sundhedskilde i Hellevad betød sikkert det undergørende Billede af St. Hjælper i Kliplev. Der var andre saadanne Billeder af den korsfæstede Frelser i Landet, ogsaa med Kongekrone i Stedet for Taarnekrone. Men dette var undergørende, derfor var Kronen stærkt forgyldt, derfor hang den i et Sidekapel med Aabning ind til Kirken og derfor var denne Aabning spærret med et Gitter, thi det er klogt at holde Pilgrimmene paa Afstand fra Underet. Kirken i Kliplev blev en Valfartskirke. At St. Hjælper ogsaa hjalp sin Kirke til Anseelse og Skønhed, kan der næppe være nogen Tvivl om. Det mest paafaldende ved denne Bygning er maaske dette, at Korpartiet rager et Stykke op over den øvrige Del, medens det ved andre Kirker er lige omvendt. Mon ikke det skulde være det undergørende Billede ved Siden af, som krævede højere Hvælvinger og gav Midlerne til at bygge dem. Imidlertid ligger disse Begivenheder forud for vort Tidsrum. Senere, efter St. Hjælper's Forlis, var det Slægten Ahlefeldt, som tog sig af Kirken, og hvad vi ser her, er mere præget af Herremændene end af Helgener. Den velædle Jomfru Birthe von Ahlefeld skænkede 2000 M. lybsk (1580). Af Renterne kunde baade Vedligeholdelse og Udsmykning bestrides gennem lange Tider. En Hest, som førtes efter Frederik v. Ahlefelds Lig maa ogsaa være tilfaldet Kirken. Den solgtes for 24 Rd.

Asbøl var en af de mindste Kirker. I Slutningen af det 16. Aarhundrede, da der af alle Kirker skulde betales Studenter-

penge lod Fyrsten denne Kirke slippe for dens Fattigdoms Skyld, idet han lod de tre Sognekirker (de dre groten Karspelkarken) i Broager, Ullerup og Sotrup betale for den, Alse ist diese Capelle darmit verschonet — et Kapel kalder han den. Da alle dens Penge 1589 anvendes til Tagsten, maa Blyet have været den for kostbart allerede paa dette Tidspunkt. Det var ringe Dage i Asbøl. Hver Skilling, som blev tilovers ved Regnskabet blev forsegleet in dem Kerckenbudelse (Kirkens Pung), saa var Fattigdommen under Laas og Lukke til næste Aar.

Bjolderup Kirke havde paa den Tid nogle Penge. En af Tømmermændenes Svende faldt ned fra Taarnet 1589, hvilket dog kun voldte en Udgift paa 1 Dl. Senere havde en Mester og tre Svende at bestille i 8 Uger (Klokketaarn). Ved Regnskabet var der endda ingen Smalhans. Præsteøillet blev drukket i Præstens Hus, en Tønde skummende tysk Øl (dudesch behr, Rostocker). Provsten og Amtsskriveren skæmte med Præsten og Kaplanen; Kirkeværger og Degnen fik endnu Plads ved dette Bord, andre Godtfolk maatte solde de to Tønder Hjemmebryg op i Kroen. Provst og Amtsskriver tilligemed deres Køresvende overnattede. Næste Dag skulde der drikkes Rostocker Øl i et Nabosogn. Lidt fulde er de rimeligvis blevne tilsidst.

Felsted Kirke stod med sit slanke Rytterspir og kostbare Kobbertag hensunket i straalende Drømme om fremfarne Dage, da den var Domprovstens egen Kirke under Slesvigs Domkapitel. Disse Herligheder kom aldrig igen.

Sognekroniken i Bov, der er meget velskrevet, fortæller, at Bov Kirke sandsynligt først ved Reformationen er blevet skilt fra Hanved. Vi har ingen samtidige Kilder, som kan belyse dette Forhold, og Kirkens Skæbne gennem det 16. Aarhundrede ligger i Mørke.

I det Hele er det saare lidt vi ved fra dette Aarhundrede. En Del Klokker støbtes. Michel Dibler i Flensborg satte Aarstal og et kraftigt Bibelsprog paa alle sine. Malerier har, som det nu er kommet for Dagen, smykket mange Kirkevægge, men Billedskærerkunsten laa et Stykke Tid stille.

Før Kejserkrigen har Kliplev Kirke haft en stor Tid, vistnok en Frugt af Jomfru Birthe's rige Tilvendelse. Der brugtes Teglsten 1607 zum Glockenturm so gebauet. Samtidig blev Kirken malet af Hans Maler fra Flensborg. En ny Begravelse, et Sejerværk, en Mindetavle, en Prædikestol, en Døbefont o. a. er opført i disse Aars Regnskaber. Hans Maler dækkede Murpartiet i Koret med Syndflodens Historier. Heinrich Bildenschnider (Ringelingh) og Athoni Schnittker, begge fra Flensborg udførte betydelige Opgaver. Ogsaa udentil var Haandværkerne paa Færde. Der var Travlhed og der skabtes aabenbart af Overflod.

Der er endnu et Pusterum, inden vi hører Wallensteins Krigssignaler. Vi benytter det til at tale lidt om Oldemorstoft. Det er herfra, Bov Kirke fik sin Pryd, mens Dagene var lyse, og sin Hjælp, naar den faldt iblandt Røvere. Glemte er disse Hændelser ikke. Paa Indersiden af Korbuen er der malet to Rækker Navne med tilhørende Vaaben, paa den ene Side Mændene fra Olmerstoft med en springede Hjort, paa den anden Side deres Hustruer. Iøvrigt læser man:

Renoviert 1669.

Renoviert 1766.

Dankbar gedenkt man hier der opferfreudigen Ahnen, die von Oldemorstof Hülfe der Kirche gebracht.

Renoviert 1820. 1840. 1851.

Den danske Indskrift, som siges at have været, stammede vel nok fra 1851; den har næppe kunnet krænke de gamle Herredsfogeder. Som første Ejer af Olmerstoft nævnes Henrik Jæger. Skattebøger fra 1483 opfører dog 3 Beboere og ingen Henrik Jæger. I alle Tilfælde var Gaarden i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede delt i en Øster- og Vestergaard. Herredsfoged Lorens Nissen ejede den østre Part, og da Sognepræsten Joh. Conradus ogsaa nævnes som Ejer af Olmerstoft, maa hans Part have været den vestre. Præsten døde 1657. Kort før sin Død lod han male et Gravmæle, som blev anbragt i Koret, hvor det

hænger endnu. Det maa siges at være et Mindesmærke af baade kunstnerisk og kulturhistorisk Værdi. Det er et udmærket Tidbillede, som fortæller en hel Del. Fire Personer, nemlig Præsten selv (Stifteren) med sin Hustru og to Sønner knæler paa blomstrede Puder omkring Korset. Mændene bærer sorte Talarer med hvide Halskraver og langt Haar bølgende ned over Skulderen. Kvinden bærer en Hue og en bred Krave, derover endnu en Pibekrave, paa hvilken der ligger en dobbelt Halskæde af Guld. Præsten selv har graat Fuldskæg og holder Bibelen i sin Haand, de øvrige lægger Hænderne bedende mod hinanden. Fra den opstandne Kristus i Baggrunden faar Billedet Lys. Rammen er et Eksempel paa ganske ubehersket og vildt Barok, men aabenbarer vel sagtens noget af det, der levede i de afmalede Personer med de ellers saa rolige Ansigter. Der maa have været Velstand hos disse Præstefolk, men hvad deres Ord og Gerninger betød i og for selve Kirken kan jeg ikke sige noget om. Des mere er der at sige om Herredsfogeden. Da han lagdes i Graven, holdt Generalsuperintendenten Stefan Klotz i egen høje Person Ligtalen, og Talen blev trykt i Lybæk. Dette Æreminde forslod dog ikke imod det Mindesmærke, Manden havde sat sig selv ved sine Velgerninger imod den gamle Sognekirke. Fra 1626 og frem i Tiden skænkede han til Bov Kirke en ny Prædikestol (meget prægtig) et nyt Skjul over Daaben, en forgyldt Kalk, et nyt Fløjels Messeskrud, lod Prædikestol og Daab staffere, lod sætte en forgyldt Knop og Fløj paa Kirken og anbringe et Vindue ved Prædikestolen. Det meste af dette gik for sig uforstyrret af Kejserkrigen. Endnu efter hans Død omtales en stor Pengegave til Kirken, efter Svenskekrigen.

Ogsaa Bjolderup har før Kejserkrigen haft sin Byggeperiode. Der er betydelige Udgifter tho der Kerchen notdorff 1617—25. Blandt andet var Hans Maler (fra Flensborg?) i Arbejde baade med Alteret og andet. Præstekonen havde Besværet med Kosten til de mange Arbejdsfolk (der Pastorschen er Ungemack mit den Arbeitern). Tilsidst var der -- sikkert ogsaa til meget

Besvær for Pastorschen — Visitats durch den generale Herrn Superintendenten den Ehrwürd. wohlachtb. und hochgelehrten Herrn Jacobum Fabricium (fra Slesvig) sammen ined de nys udnævnte Provst Hr. Joh. Anchary.

Nicolaus Helvaderus beskylder sin Eftermand i Embedet (Hellevad) for at være en utrø Kirkevæрге. Han har set gennem Fingrene med Bønderne, saa de ikke betalte den fulde Tiende. Indtil nu har Kirken været tækket med Kobber og Bly, men med Tiden vil den ikke være istand til af sine Indkomster at bestride saa meget Straatag, saa den kan holdes under Tag, eller at man kan købe Messevin og Brød. Hr. Nicolaus har købt en Ligsten i København, men Præsten vil ikke tillade, at den lægges paa hans Faders Grav.

Saa blinker det over Flensborg Fjord. Kristian IV.s Armé er paa Hjemvejen efter Kampe ved Lutter am Barenberge. Bag-efter kommer Wallenstein og hans Folk. I et Land, som flyder med Mælk og Honning, agter de at holde Gilde. Den 15. Sept. 1627 hedder det i en Beretning, landede ved Holdnæs Færge kong. dansk Krigsfolk og udplyndrede hele Sundeved, saavel Kirkerne som Sognefolket. Den egentlige Indrykning skete nu ikke over Holdnæs, men ad den gamle Hærvej. Hvad der laa i dens Nærhed, blev hjemsøgt af Ven og Fjende. Men meget viskes ud paa Historiens Tavle. Hverken Bov eller Broager giver os Besked om Kirkernes Skæbne, ogsaa Asbøl er tavs. Kliplev var forladt af baade Præst og Herremand. In diesem Jahre (1627) weiln (Gott wende alles nach seiner väterlichen Barmherzigkeit hinwieder zum besten Stande) das Land mit Kriegsmagt überzogen. Ist nichts erfolget (ingen Indtægt).

J. A. B.

præceptor der Jugendt auf
Grauenstein.

Næste Aar var det det samme, ingen af Herremændene var hjemme (keiner von den Kirchenpatronen anheimbsch gewesen). I 1629 kunde endnu ikke holdes Regnskab wegen der grassie-

renden Seuche. Kirken blev brøstfældig, Kalk og Disk maatte anskaffes. Mange Gaarde var øde.

Af Ulykkerne fik Uge Sogn dengang en Broderpart. Kirken og Byen med Undtagelse af 2 Gaarde gik op i Luer, efter Sigen- de stukket i Brand af Danskerne under Tilbagetoget. Et Øjeblik gjaldt det Sognets Eksistens, om at være eller ikke være i Frem- tiden.. Kirken kunde ikke genopføres lige straks. Gudstjene- sten holdtes paa en af de to forskaanede Gaarde, mens de øv- rige Beboere søgte at genrejse deres ødelagte Hjem. Ogsaa for Kirkens Vedkommende blev Kampen taget op. En Indsamler drog afsted og bragte efter et Aars Omstrejfen 2¹/₂ Skilling netto hjem, det øvrige var opslugt af Rejsseudgifter (og af Landets Fattigdom). Saa var det Kirkeværgen Jes Hansen tog fat. Han havde nu længe nok set paa Ruinerne af det Kirkehus, som han var sat til at værge. Tiggergang maatte man gaa, men det gjaldt om at finde de rette Steder. Da Jes Hansen kom tilbage, efter at have udvidet Rejsens Radius til Holland, kunde Kirken i Uge genrejses. Et Taarn har den aldrig haft, men et Klok- kehus stod før Branden vest for Kirken. Efter Branden hjalp man sig først med et tarveligt Stillads, indtil man fik et nyt Klokkehus 1685. Ogsaa dette stod oprindeligt paa et andet Sted men blev skruet hen paa den Plads, hvor det nu staar. Kristian III.s kostbare Bibel blev stjaalet af en kejserlig Soldat; men en forstandig Købmand i Aarhus afkøbte ham den og Sog- net kunde indløse den 1642. Efter Sagnet var der engang baade Kobber og Bly paa Uge Kirke, men nu blev det til Spaan og Straa.

Byerne Aarslev og Nybøl i Nabosagnet laa i Aske. I Kirke- byen (Hjordkær) stod Præstegaarden med nøgne Mure. Kirken blev vel staaende men ikke urørt; thi 1631 meldes der: »I denne forgangne Sommer hafuer den gandske almne vdj Jordkier Sogn aff djeris egne pending vdlagt til Kirckens bygnings forfremmelse« et Aars Tiende (ekstra).

Men Bjolderup Kirke delte Skæbne med Uge. Sammen med den havde de to andre Kirker i Rise Herred, Løjt og Rise, Navn

af de bedste i Amtet. Sidst paa Aaret 1627 var den en rygende Tomt. Præstegaarden og Degneboligen ved dens Side fulgte den i Undergången. Et halvt Hundrede Gaarde sank samtidigt i Aske. Men her kom Hertugen og andre gode Folk til Hjælp. Kirkens udestaaende Kapitalier blev sagte op og for største Delen virkelig betalte. Hvor Pengene kom fra er ikke let at forstaa. Adskillige Bønder maa have haft noget gemt paa Kistebunden. Genopbygningen fuldendtes 1631. Men først efterhaanden udstyredes Kirken i det Indre. Paa Døren stod i sin Tid: 1638.

Præstegaarden i Rise — hvorfor skulde ikke ogsaa den brænde? Den brændte. Maaske 100 Fag Hus. Med Kirken behøvede man ikke at gøre sig nogen Umage. Her havde, som vi saa, Lynet arbejdet i Forvejen, et levende Forvarsel om hvad der skulde komme.

Hvilket Syn for den, der vandrer op ad Hærvejen over Urnehoved og vender sig om for at se tilbage. I fire Kirkesogne ligger hele Landsbyer i Ruiner. Høje Kirketaarne er forsvundne. Tyske Eder lyder paa Vejene. Regiment efter Regiment samles til Appel ved Korsvejen. Langstøvlede Ben svinger sig over Hestens Ryg. Knyttede Næver rækkes i Vejret til Afsked og en bragende Forbandelse slynges ud over Landskabet med de ødelagte Byer. En Vogn kommer skumpende bag efter ad den trælsomme Vej. Belæsset er den med gammelt Jern af Dørhængsler og Murankere og med Bly af et Kirketag. De 4 Heste er tagne fra den sidste Bonde, som ejede noget i dette Sogn.

Rytterne drog nordpaa. Hvor vidt Flammerne fulgte med, ser vi ikke. Men en anden Følgesvend, Pesten, fulgte i al Fald med til Østerløgum, hvor den strakte 66 Personer til Jorden i 1627 og 74 i 1628, ialt 205 Mennesker. Ellers fortælles der fra dette Sogn, at en god Mand i Genner skænkede Kalk og Disk 1630 fordi de forrige ligesom Messeskrudet i Krigens Tid blev Kirken aldeles frarøvede. Andre kostbare Sager paa Alteret var ogsaa forsvundne.

Naturligvis spredtes Hærene bort fra de store Veje. I Var-

næs ankom de kejserlige ved Mikkelsdags Tid 1627 og forlod Sognet i Juni 1629. Wat des Pastors Mag. Peter sein güder Belanget hebben des Kaisers rütter Ehme in vorsehn Dage an Geldt Korn Proviant u. a. geranet und mit Gewalt affgezwungen — omtrent for 300 M. Præsten i Hellevad blev plyndret.

General Torstenson traadte nye Spor paa Elendighedens brede Vej. Men Genopretttere og Istandsætttere var ogsaa tilrede. Den os allerede velkendte ubegribelig store og vedblivende Velgører Lorens Nissen paa Oldemorstof gav Bov Kirke 400 M. i Forskud, sikkert til Udjævning af Svenskernes Bedrifter.

I Rinkenæs dukkede Svenskerne op ved Juletid 1643 og saa straks paa den smukke Kirke med dens nymalede Altertavle. Først rev de Blytaget af, det var Raastof til Kugler. Vinduerne havde ogsaa Bly, de gik sammme Vej. Derefter — saadan fortælles der — gjorde man Forsøg paa at stikke Bygningen i Brand, hvilket dog mislykkedes. Ved Fjendens Tilsynekost nedgravede Præsten Alterkarrene i Jorden og tog Kar af Tin i Brug. Da Rytterne søgte efter Kirkens Skatte og kun fandt værdiløse Sager, blev de rasende og mishandlede den stakkels Præst, som dog ikke forraadte sin Hemmelighed. Præstegaarden maatte brænde. Sognefolket jagedes som Vildt. Fattigdommen blev saa stor, at man ikke ved egen Kraft formaaede at genoprette det faldne. Da skaffede Præsten ved Hjælp af sine formuende Slægtninge i Flensborg et Laan tilveje, saa den nødvendigeste Istandsættelse kunde udføres. Til et nyt Blytag slog Midlerne dog ikke til, den Herlighed var uigenkaldeligt forbi.

I Hjordkær var Dørene lukkede; men Rytterne tog Vejen gennem Vinduerne. Søderup Port og Kasø Port splintredes og Dørene brændtes. I Bjolderup var Folk i den Grad udsugede (ausgemergelt), at det skortede paa Levnedsmidler. Varnæs Præsten skriver, at den svenske Hær indtraf i December 1643 og forlod Egnen til Mikkelsdag 1645. Man fik Tid til at lære hinanden at kende.

Sammenlignet med Kejserkrigen paa denne Egn var der

denne Gang mere Skaansel, hvilket aabenbart stod i Sammenhæng med de anvendte Krigsmetoder.

I Bov skriver man 1657. Sognepræsten døde Langfredag dette Aar, og Præstegaarden stod derefter tom i to Aar. Den nye Præst kaldedes 1659 og kom fra Felten. Han havde hørt Trompeterne saa mangen Gang. Sognefolkene opholdt sig haade her og der, mest dog i Flensborg eller Kollund. Næsten hver Uge var der døde, fordi den klæbende Syge grasserede. Præstens Hus laa i Aske og sin Løn kunde Præsten vente paa indtil videre. Først 1661 begyndte man at bygge og Folkene indfandt sig med Tiden. Prædiken holdtes i Kollund, hvorhen Præsten hentedes med Baad (fra Flensborg,) hver Søndag, somme Tider i stor Fare. Lorens Nissen skænkede, skønt han var død for nogle Aar siden, 1000 M., fordi Kirken i Krigen sidstledn 1659—60 er blevet meget ruineret, Blyet revet af og røvet, saa Gudstjenesten næppe kunde holdes og Sognet for de udstaaede Trængsler Skyld umuligt kunde lade den reparere. En ny Tagstol kunde rejses ved denne Hjælp. En god Mand i Kollund, Hans Tyssen lovede Præsten i Skriftestolen 1666, at han vilde ofre 4 Rd. til et nyt Alter. Hele Istandsættelsen af den medtagne Bygning skal først være fuldført 1698. Klokkehuset blev fornyet 1693.

I Holbøl Sogn har Krigsfolket huseret slemt. Præsten Mikkil Iversen døde 1663, og Efterfølgeren tiltraadte i bare Elendighed og fik efter megen Tryglen endeligt overladt en øde Gaard 1671. Men værst saa det ud i Kirken. Den 24. Januar 1662 faldt nemlig den øverste Del ned og sønder slog de fleste Bjælker. Da Præsten i sin private Regnskabsbog skriver om disse Tildragelser, angiver han som Grund til Sammenbrudet: 1, har Kirkeværgerne forladt deres Embede; 2, har samtlige Sognefolk foragtet Hr. Mikkels Formaning. Ja Nis Hokkerup og hans Søn har paa 3. Juledag 1661 efter Prædiken fulgt ham hjem med Stok og Sten. De vilde Præsten tillivs, hvilket Assmus Riggelsen dog afværgede. Hr. Mikkels Kone lukkede Døren

i, saa Nis Hokkerup ikke kunde komme længere. Saadan gik det altsaa til, at Holbøl Kirke styrtede sammen. Endnu længe efter de Dage vilde der ikke ligge Sten paa Sten. Den vestre Pille byggedes 1673 men faldt ved samme Aar, da Murværket paa Grund af Regn ikke kunde blive tørt. Aar 1693 mindes Præsten, hvad der staar hos Profeten Haggai: »Herren vakte Aanden hos Serubabel . . . og de kom og gjorde Arbejdet paa den Herre Zebaoths deres Guds Hus« og gør dertil denne indholdsrige Bemærkning: »Her svor Nis Jepsen i Hokkerup, at Kirken skulde bygges indvendigt, og hele Menigheden var villig dertil. Gud gøre Gengæld mod enhver«. Hvad der skulde genoprettes var sikkert endnu Følgerne af Nedstyrtningen 1662. Men nu svor altsaa Nis Jepsen og saa blev der bygget. Dog stod endnu Vestmuren og raabte om Hjælp. Først 1703 blev den sig selv igen.

Beboerne i Asbøl havde intet at betale med 1658 og 1659, da de led under Indkvartering og Udplyndring og desuden var spredte rundt omkring. Kirken var opbrudt, plyndret og ilde tilredt. De bortflygtede begyndte at indfinde sig igen 1660, men i Kirkens Kasse faldt der kun 2 M. 2 Skill., som Murmanden fik. Han stoppede vel et Par Huller. Men Vinduerne — for at raade Bod paa den, bare det allernødvendigste, maatte man laane 20 M. i Dybbøl (1661). Endnu 1683 var Klokkehuset helt ruineret, saa det maatte oprejses af nyt. Hans højgrev. Eksell. lovede 1692 Hjælp til det usle Tag, men der blev ikke noget af, og imens faldt Loftet ned i den vestre Ende.

I Kværs fulgte 1660 Lungepest blandt Kvæget — Datidens Bønder har ogsaa haft noget at trækkes med — hvorved Præsen mistede 5 af sin 7 Køer. Ladegaard var øde. I Hjorkær døde Præsten af Pest 1659. I Uge, hvor bitre Erfaringer endnu laa friske i Sindet, købte man Beskærmelsesbrev for Kirke og Kirkehuse. Alligevel blev Alteret revet ned og Kærterne sønderloges, mens Vinduerne splintredes. Bygningen trængte gennem mange Aar til Medlidenhed og Hjælp. Lutke Larsen i Flensborg skænkede 10 Tønder Kalk, Provsten 20 M.,

Præsten 10 M. og andre Godtfolk i samme Forhold (1694). Men med lidt opspilede Øjne ser vi paa de følgende Linjer fra 1691:

Drukket med Smeden for $4\frac{1}{2}$ Skill.

Ved Risten drak de 2 Kirkeværger for 3 Sk.

Ved Udmajning af Kirken de samme for 6 Sk.

Ved Indkassering af Lyspenge drukket for 12 Sk.

Endnu drak Kirkeværgerne ved Præstegaardens Tækning for 3 Sk., dernæst hos Peder for 13 Sk. og med Niels Mors for 10 Sk. Tilslut sad de sammen med de 12 Mænd og lignede Kirkeskatten, mens de slukkede Tørsten for 2 M. 13 Sk. Ogsaa Tobak spenderede Sognet paa dem. Humøret var nok godt. Brændevin og Sorger kan ikke forliges, det vidste man i det 17. Aarhundrede.

Paa sammme Tid gik den sidste kostbare Pryd paa Felsted Kirke al Kødets Gang: Kobberet paa det stolte Spir. Kirkeværgerne rejse til Flensborg med Resterne; men da det var lappet og medtaget vilde ingen købe det. Endeligt fik de det dog solgt for 163 M. Felsted nøjedes saa med Bly. Omkring 1700 laa der endnu mange øde Gaarde i Sognet.

Ensted, Kliplev og Varnæs havde Besøg af Rytterne og saa dem forsvinde i August 1660. Hertug Christian Albrecht gav 1670 Lov til at Omkostningerne ved Reparation af de helt brøstfældige Kirker i Hjordkær og Løgum maatte fordeles paa Sognene. I Østerløgum Sogn, hvor Pesten var haard under Kejserkrigen, døde der denne Gang 197 Personer.

Om Hellevad taler Sognets Krønike. Forstandig Tale vil jeg ikke kalde det. Kirken, siges der, synes at være ødelagt 1659 og Byen plyndret. Sognet kom ikke mere til Kræfter, tværtimod bredte sig efter Krigen Forarmelse og Tiggeri, hvis Spor man kan følge indtil 30-erne i dette Aarhundrede (1830). Denne Forkommenhed har paatrykt Befolkningen et Præg, som først tilkommende Tider turde faa helt udryddet. Ingen intelligente Folk, som kunde fremme aandelig Opgang, indvandrede, for saavidt som en ufrugtbar Jord og et ufrugtbart Folk bød Intelligensen for faa Chancer (Andresen). Saadan bedømte omkring

1870 en slesvig-holstensk Præst sit Sogn, skønt han samtidig tilstod, at der var gode kirkelige Forhold. Hvad Jordbunden angik, kunde Præsten have nogen Ret, idet der i gamle Dokumenter siges, at omkring 1700 var de fleste Marker bevoksede med Lyng. Nu er Lyngen imidlertid forlængst veget for Ploven. Vi tør haabe at der ogsaa er kommet en Grødetid for Intelligen- sen, selv om tyske Præster engang mistvivlede.

Kunsten blev trods alt ikke forsømt. Den Maler, som kastede de dejlige Arabesker op over Hvælvingen i Holbøl, lod ikke Efterverdenen vide, sit Navn. Det samme gælder om Portræt- maleren i Bov Kirke. Men den, der malede et »firkantet Ma- leri« paa Alteret 1670 kaldte sig Ayerschettel, hvilket dog er et gammelt Landsbynavn. Heinrich Billedskærer (Ringeling) arbejdede 1610—20 sammen med Hans Maler i Kliplev. I Uge lod Kirkeværgerne male Opstandelsen og Dommen, Gud til Ære og til god Ihukommelse. Alter Krucifiks, Stole fik ogsaa nye Farver. Niels Pedersen lod Prædikestolen staffere, medens Knud Martensen lod Kristi Billede og Knud Jørgensen lod Daa- ben staffere. Malerpenslen vilde ikke hvile, og de trofaste Kir- keværger tog sig mangan god Taar, mens de gik fra og til. En ikke ringe Opgave fik Johan Maler fra Aabenraa i Hjordkær Kirke 1655. Efter at der var brugt 6 Tønder Kalk til at slette og hvid at gøre, malede han Væggene oven og nede i Kirken. Spor af hans Arbejde kom tilsyne 1888, det var Arabesker i gul, rød og sort Kulør. Næste Aar stafferede han Pulpituret (Tabu- latur), Skrifte- og Degnestol.

Udsmykningen af Bjolderup Kirke voldte Ærgrelse og For- træd. Malerens Navn faar vi ikke at vide, men han sagdes at være en Søstersøn til Sognepræsten N. Bjørnsen. Arbejdet blev udført 1697. Et stort Maleri dækkede rimeligvis en af Kirkens Vægge. Herom siger en gammel Beretning: »Som den davæ- rende Amtmand i Apenrade troede, at dette Maleri var en Satire paa ham, fordi Maleren havde forestillet Djævelen i Helvede som en Ugle og han just førte en Ugle i sit Vaaben, bragte han det med megen Møje saa vidt at Maleriet blev overkalket«.

Ikke længe derefter døde Præsten. En Kommission blev nedsat for at ordne Sagen med Arvingerne, den bestod af Amtmand Günderoth og Provsten i Tønder Samuel Reimarus. Da Amtmanden antagelig ikke havde glemte sin Vrede og Samuel Reimarus ikke var af en blid Natur, kunde man paa Forhaand regne med, at Frugten af deres Granskninger vilde smage af Peber. Det gjorde den ogsaa. Vi læser bl. a.: Was zum anderen die Mählerey oder vielmehr Schmiererey in der Kirche anlangt haben wir befunden, dass sie mit einem Wort nicht allein nichts wert besonderen auch der Kirche ganz skandalös ist, sodass das Kirchengeld wegen dieser Maklerey und dann auch wegen Auszierung der Frau Pastorin und Kön. Reitvoigts Stuhl — 375 M. — ganz übel und unverantwortlich angewandt ist. Den kong. Ridefoged var ikke en Ven af de hertugelige, idet hele var Spændingen mellem Kongens og Hertugens Folk i Bjolderup Sogn stærk og havde været det længe. Efter Kirkens Ødelæggelse 1630—40 var der en saa stædig Kamp om Stolestaderne, at Konge og Hertug vilde have Sagen afgjort ved 12 Herredsmænd. I dette bitre Modsætningsforhold maa vel ogsaa søges noget af Forklaringen til Billedet i Kirken og alt hvad der fulgte efter. Præsten maa da have været kongeligsindet. Den gyselige Ugle holder sig skjult indtil denne Dag, hvis ikke den spøger i Kirken ved Nattetider.

Saa glider vi ind i det 18. Aarhundrede. Da var de to Kirker i Kliplev og Kværs, som begge laa under Søgaard og en Tid havde fælles Præst, i en bedrøvelig Tilstand. I Kliplev var Blyet fordærvet, Hvælvingerne havde taget Skade, Taarnet vilde falde til den ene Side, de fleste Vinduer duede ikke, Murene havde slemme Revner og Gulvet var ujævnt. Indtil spærrede den grevelige Stol og Gitteret (das Gegitter, sammenlign Tønder og Møgeltønder) saaledes at de som sad ovenfor ikke kunde høre Prædikenen og de som sad nede i Kirken ikke kunde se Præsten. Grevens Stol skal skrues i Vejret. Gitteret tilligemed det paa Sydsiden i Koret anbragte Hængeloft (Hangeboden) skal fjernes, især da Kirken har faaet et Orgel, hvor Skoledrengene

og Degnen kan staa (de stod altsaa før paa Hængeloftet). Blyet kom først fra Flensborg; men efter at Skibene var komne hjem fra England, hentedes det i Aabenraa. Der brugtes bl. a. 500 Tagsten til Benhuset. Senere meldes om en Hovedrestavrering 1754, hvorved man skal have taget Nikolajkirken i Flensborg som Mønster, idet man udstafferede Hvælvingerne paa lignende Maade og dannede Alteret (der dog først byggedes 1775) i Stil med det derværende. I Kværs havde man 1705 meget store Udgifter fordi Kirken stod i Fare for at falde sammen over den forsamlede Menighed. Hele Tagstolen var raadnet.

Om Asbøl hedder det kort og godt, at Hertug Frederik lod Kirken af ny opbygge 1768. Den maa have trængt til det. Da Søren Abildgaard saa paa Holbøl Kirke 1775 kaldte han den forfalden og ringe. I Rinkenæs styrtede Korhvælvingen ned 1799, Korbuen gik ved denne Lejlighed tabt. Til Varnæs Kirke kollekteredes 1764 i alle Provstier. Fra Münsterdorf i Holsten kom der 80 M., Rise fik allerede 1744 Hjælp ad samme Vej. Uge Kirke solgte sit Bly 1726 og sad i Fattigdom. Arnolt Barnsen i Flensborg skænkede nogle Tønder Kalk 1738, at den kunde hvidtes. Præsten sidder og filosoferer over, hvorledes vore Forfædre har kunnet opføre og saa kostbart udsmykke de store og massive Kirkebygninger, som Efterkommerne næppe er istand til at holde vedlige, hvilket de mange Kollekte beviser. Han mener, det var Skriftestolen og Skærsilden, som gjorde de store Gerninger. Man maatte nu om Dage, hvis ikke det var en Selvmodsigelse, ønske sig en luthersk Skærsild. Han har set dette Ønske fremsat af den i sin Tid berømte Professor og Præst Schupp i Hamborg (som dog kunde være satirisk). Om Alteret gør Præsten den Bemærkning, at det som allevegne er af raa Marksten udmuret med Kalk og at dette af Pavedømmet frembragte Gammel-Testamentleri nok har sin Forklaring 2. Mos. 20, 25. Det sidste Fingerpeg er ikke ilde. Her staar nemlig: »Dersom du vil gøre mig et Alter af Sten, da skal du ikke bygge det af huggen Sten; thi lader du dit Huggejern komme derover, da vanhelliger du det.« Saadanne Altre findes endnu f. Eks. i

Egvad og Bedsted, ogsaa i Østerløgum sidder der Natursten. Mange Steder har man jævnet disse gamle Sten eller beklædt dem.

Om Hjordkær indberetter Generalsuperintendenten 1751, at Kirken er i saa slet Tilstand, at dens Forfald snart kan befrygtes. Den kan ved Beboernes Fattigdom kun hjælpes ved en Kollekt. Ogsaa Egvad maatte gaa Tiggergang 1780. Det gavmilde Münsterdorf Provsti sendte 69 M. Klokkken i Hellevad kaldes, genfødt af Asken i 1738, hvilket kunde tyde paa at dette Aar har været skæbnesvangert for Kirken eller Taarnet, maaske ved Lynnedslag.

I de udførlige Beskrivelser fra Begyndelsen af Aarhundredet er Kirkernes Tag det mest paafaldende. Det er et Efterkrigsbillede, som mange Steder blev bevaret indtil vore Dage. Kobberet forsvinder, Blyet tildels. Ikke blot har hver Bygningsdel sit eget Tag, men halve og hele Sider paa Skibet er med Pander ved Siden af Bly, Taarnet i Rise havde øverst og nederst Bly, i Midten Spaan. Et broget Billede, som klart gav tilkende, at Befolkningens Velstand var ødelagt for et Hundrede Aar, at Evnen til at afhjælpe de store Brøst var brudt. Hvordan det stod til med Viljen kan vanskeligt siges. Men det er givet, at vore Landsbykirker efter det 17. Aarhundredes Oplevelser ikke mere var de samme. De gamle Slægter som laa i deres Grave vilde have set paa dette Billede med Sorg. Med en Slags vemodig Nøjsomhed og Ligeledhed siges der om Kirken i Løjt: Sie ist inwendig gewölbt und in ziemlichem Stande, die gestült aber sind nach Hausmanns Art. Pragten var borte, men for Husmænd var det godt nok.

Man havde Lyst til at male. Joachim Schultz malede Klipleve Kirke 1704. Johan Lorentsen Krøger, Kobbersmed i Haderslev, lod fremstille den yderste Dom i Bov Kirke 1740. Sognepræsten lod sig selv male og skænkede en Krystalkrone samt 100 M. til Renholdelse af begge Dele. Han kendte Støvets Magt i denne Støvets Verden. Den Mand, som malede Stole, Døre og Loft i Kværs 1750, kaldes Tischler Nis Hansen in Quars. Derimod var

det Maleren Nicolaj Nissen i Varnæs, som malede i Holbøl 1797. Samme Sted havde Købmand Klaus Richelsen i Flensborg ladet sætte et stort Contrefait 1729, som forestillede den yderste Dom, et meget yndet Emne i de Tider. Hr. Knud Andersen i Fensborg lod hele Uge Kirke renovere 1762 ved Maleren Thorkild Petersen fra Løgum. I Varnæs, Løjt, Bjolderup og mange andre Steder malede den flinke Jes Jessen, engang C. V. Eckersbergs Læremester. De smaa Blomster paa sort Grund i Stolegavlene er yndefulde og skulde gerne bevares, men alt i alt er ogsaa hans Arbejder et Udtryk for det 18. Aarhundredes Ikke-Kunnen.

Hvidtekosten i det 18. og Udrømningen i det 19. Aarhundrede har ogsaa sat Spor i disse Kirker. Kun et Eksempel. Træd ind ad Hoveddøren i Østerløgum Kirke. Du standser et Øjeblik paa Tærskelen, mens dit Øje søger frem gennem det store Rum. Ved sin Højde og Længde er dette Rum ikke uden Virkning. Men hvor tomt! Helt der langt borte i Øst ser du gennem den lave Korbue et Parti af en Altertavle, der endnu nogenlunde er sig selv. Gaa nærmere, at du kan se det hele. Du begynder at smile ad de fjollede smaa Heste, men de er muntre, ikke sandt? Vi hører dem vrinske. Vi hører ogsaa Menneskestimlen raabe og støje. Du smiler igen: alle Munde er jo lukkede. Ja vel, saa er der et stille Øjeblik. Der er noget, som har faaet Stimlen til at tie. Et Raab deroppe fra, en fjern hendøende Klage, et Suk som fra en Verdens Undergang. »Jeg tørster«. Se, her kommer allerede han med den lange Ysopstang og Svampen. Ogsaa han er tilhest, har endda ondt ved at naa helt op til de tørstende Læber. Skøn er han, denne Rytter. Han giver den sidste Læskedrik til en døende. Og det er Æddike. Men hvorfor holder han der endnu, hvorfor sænker han ikke sin Lanse igen? Er det ikke nok, skal der drikkes Æddike i hundrede Aar? Du hører ikke paa mig, du staar allerede og betragter Historiens sidste Del, det nederste Passionsstykke i Fløjen tilhøjre. Det er Gravlægningen. Se, denne Kvinde, der kaster sig paa Jorden ved Ligets Side, saa voldsomt som om hun skulde fare ud af Rammen ned imod os. Han har glemt, at Silkekjolen let brister

under saa spændende en Bevægelse, at Fløjel er for sart til at ligge i Støvet. Nu slaar hun sin højre Arm om de blege Ben og Munden nærmer sig for at kysse det aabne Saar i Foden. Underligt at staa her lige foran som Tilskuere. Vi bliver smaa, du og jeg. Det fylder mere end vore smaa Kar kan rumme. Og dog var der meget mere at se — engang. I denne Hvælving, næsten en Kuppel, var der Ranker og Figurer i fulde Farver. Der-nede paa de svære Mure i Skibet bevægede sig en broget Flok af bibelske Skikkelser lige saa levende som Menigheden, der sad i disse Bænke. Ved Kormuren stod Alteret med prægtigt forgyldte Figurer. Disse Stolestader eller deres Forgængere med smaa Gavle og Døre var holdte i Grønt som Bøgeskoven ved Pinsetid eller i Gult som Liljen ved Paasketid eller i Lila som Enghyacinten i Maj. Over det hele løb de mørkebrune Bjælker Side om Side, som troligt og trygt afslutter Rummet uden at tynde. Højt oppe sad de klassiske smaa Vinduer, hvoraf et endnu ses i en Krog i Koret, sømmet til et Brædt. Saadan var det engang. Hjemligt, kulturfyldt, fortidsfortroligt, fortællende. Det maa have været tørre og idetomme Slægter, som fuldbyrdede denne General-Annullering af Liv og Skønhed. Det vil vare længe, inden Østerløgum Kirke og hendes lange ligklædte Søstre faar det igen som frarøvedes dem for et Par Hundrede Aar siden.

Lad os gaa. Her var stille og stemningsfuldt endnu trods Tomheden. Uden for Kirkegaardsporten lugter Vejen af Benzin.

Et Billede fra Restaurationstiden har vi i Ensted. Her var en fuldstændig Fornyelse nødvendig 1840. Omkostningerne skulde dækkes ved Salg af Blyet og blev det. Langsomt skred Blyet ned fra sit aarhundredgamle Leje, først 20.000 Pund, saa 1200, saa 1100 og tilsidst 9.000. Kirken stod derefter med røde Tagpander i det Ydre og hvidt Gibsloft i det Indre. Fortiden kendte den ikke mere.

Paa samme Maade restaurerede man i Holbøl og Hellevad ved at sælge det gamle Bly, i Hellevad 40.000 Pund. I Bjolderup derimod gjorde man et uventet Fund 1845. I et Hjørne over

Taarnhvælvingen opdagede Kirkeværgen en stor Klump Bly, som med meget Besvær hævedes og viste sig at veje 1500 Pund. Blyet maa have ligget der siden Branden 1628. Det blev ikke solgt, men støbt til Blyplader igen, som det engang havde været.

Tiden har været haard ved Rise Kirke. Det maa vi sige. Taarnet brændte af Lynild 1627, hele Kirken nedbrændte 1893. Det gamle Alter fra Middelalderen med et Billede af Jes Jessen vandrede til et Museum i Kiel. Prædikestolen gik samme Vej, men Skjulet over den blev paa sin Plads indtil det hele brændte. Pastor Wulff længtes efter skønnere Sang i sin Kirke og skænkede den et Orgel. Det havde engang musiceret i selve Domkirken i Slesvig, derefter i den lige saa ærværdige Klosterkirke i Løgum og kunde ikke tjene til evige Tider i Rise. Det var ellers »von reizendem Aufbau«. Da det forfaldt, fik man et fra Helligaandskirken i Kiel. Det brændte og tav for stedse. Saaledes har hver Ting sin Skæbne. Ellers siger Søren Abildgaard om Rise Kirke, at han fandt den nylig pyntet og malet.

Af Malere træffer vi foruden den allerede nævnte Jes Jessen den russiske Maler Rosenborg, som portrætterede Præsten Th. Hoyer Jensen i Bov, Maler Kruhl, der arbejdede i Bedsted (1802), Maler Nielsen, som smykkede Uge Kirke (1855), Maler Kjer, som arbejdede i Hjordkær (1831).

Bygningens enkelte Dele.

De mange Klokkehuse af Træ er der talt om ovenfor. Hvor gamle de er, er ikke let at sige. Ensted fik sit smukke Klokke-taarn 1826, det yngste af dem alle. Men det var en Afløser. Regnskabet kender allerede 1750 en Bygning med 2 Klokker. Asbøl taler 1708 om Erbauung des grossen Hauses, men 100 Aar før repareredes der paa et Klokkehus. I Kværs er der Tale om et nyt Klokkehus 1720 (Errichtung des Glockenhauses) og der er 1816 en Udgift an den Baumeister des Glockehauses; men saadanne Udgifter var der ogsaa i 1705. Uge fik et Klokкетаarn 1685, Hjordkær et 1633, Holbøl et 1649, Varnæs et, som det synes,

længe før. I Hjordkær var man ikke tilfreds med denne Fortrolighed. Det lykkedes at faa bygget et rigtigt lille Taarn paa Kirken 1747, ved hvilken Lejlighed Trætaarnet rimeligvis forsvandt. Men 1793 fik Herligheden en Revne og maatte rives ned. Af Tømmeret byggedes atter et Klokkehus. At bygge et højt Spir igen var for svimlende en Tanke for Hjordkær Sogn indtil denne Dag. Den Mand, som stod i Spidsen for Taarnbyggeriet 1747, laa under Kirkegulvet og ligger der vel endnu.

Storprovstens gamle Kirke i Felsted havde et Spir (Rytterspir), der ogsaa kaldtes et Taarn. Det forsvandt 1762, og et Klokkehus rejstes i Stedet 1769. Da var den sidste Storprovst død for længe siden. Det segnende Spir var Slutningen paa en gammel Drøm. Men i Folkets Sind levede Drømmen videre en Stund. Kirkeværgerne og en Del Bønder lagde Planer om et nyt Taarn 1776. De lovede at bidrage hvad de kunde. Asmus Thaysen vilde give en Eg til en Mittler-Bau-Seule i Taarnet (Kongebjælken). Til de store Godsejere i Sognet skrev man bl. a., at et Taarn i mange Aar har været længselsfuldt ønsket af Menigheden; men for Uformuenhedens Skyld har Ønsket ikke kunnet virkeliggøres. Men Sagen veg tilbage til Drømmenes Land. Præsten var vel den sidste, som slap Taarntanken. Da han byggede den smukke Præstegaard 1787, lod han skære et stolt Spir i Dørens to Fyldinger.

Saa er der Kliplev tilbage. Her knejser Spiret endnu paa det høje Tag. Det staar lidt uregelmæssigt i sine Linjer og Sammenføjninger, som om det havde været ude for megen Modgang, hvad det selvfølgelig ogsaa har. Men se saa det brede, fast tømrede, tilsyneladende urokkelige Taarn af Eg derhøje paa Nordsiden af Kirkegaarden. Grønsvær rundtom med et Par forlattede og glemte Grave, hvis Beboere dog havde et Navn engang. Den gamle brede Dør aabner sig, og Beskueren standser uvilkaarligt ved Tærskelen, inden han gaar længere ind i Rummet. Et Spil af slumrende rolige Kræfter, viede, som det synes, til Evigheden, lukker sig langsomt op for Øjet, som om de vaagnede i dette Øjeblik. I Midten den smukt forarbejdede

kæmpemæssige Stolpe, som de Gamle kaldte Kongebjælken. Det er en Eg fra Sundeveds Urskove, som er flyttet herind, og den staar, som om den gror videre i Jorden. I Korsform skyder den sine svære Grene ud til Siderne, og dens Børn kravler i Form af skraat indad hældende Andreaskors opad paa de fire Sider. Denne Eg plantede sig selv engang, længe førend en hertugelig Hegereiter red gennem sit Rige. Maaske den har været rodfast i 500 Aar og luftet sine Grene i Vinde fra Alssund for 1000 Aar siden. Mange Menneskeslægter er baarne til Graven siden den var ung, men dens Styrke bærer endnu Taarnet. Er der nogen, som ser det? Mange gaar forbi. Ungdomsskarer sværmer gennem Landet, de skal se Dybbøl og Rudbøl og Flensborg Fjord. Men ser de den gamle Eg i Kliplev? Kommer der — det kunde jo tænkes — et halvt Dusin skandinaviske Tømrersvende, da luk dem ind i Taarnet, og mener de at kunne klare det derinde med nogle Vittigheder af sidste Aargang, saa drej Nøglen om og luk dem ikke ud, før de kan gøre Rede for hvert Baand, hver Sammenføjning, Grundrids, Omrids og Rejsning, og indrømmer, at der var Svende for et halvt Aartusinde siden, som kunde skære et Stykke Egetømmer tilrette. Men før ikke at tage Munden for fuld paa de gamles Vegne skal jeg vedgaa, at ogsaa dette Tømmerværk, der synes aldrig at kunne vige en Tomme, engang truede med at gaa fra hinanden, og maatte hjælpes tilrette igen. Det var under Klokkeringningen 1746 i Anledning af Hs. Maj. Kong Kristian VI.s Død. Her som allevegne var det Klokkerne, som bragte saa mangt et Taarn med tykke Mure til at give sig i Knæerne. Naar to Klokker sattes i Bevægelse, svingede 500—1000 kg (et almindeligt Vognmandslæs) frem og tilbage i Timevis. Her skulde Modstand til. Og dog staar den gamle Eg aabenbart just som den stod, da den første Mester og hans Svende gik fra den. Lillebæltsbroen er et Størværk, en Pragt, en kraftig Bindestreg mellem Jylland og Fyn. Men lad os tale om dens Sammenføjninger om 500 Aar.

Kan hændte, at Kliplev Klokketaarn da staar uforandret — kan hændte, at disse Blade da ligger ormstukne i et Arkiv —

kan hænde, at en Historiker da tager dem frem og gør Sammenligninger. Men nok om det. — Luk saa op for de seks nordiske Tømrrersvende og lad dem trille videre.

Selve Kirketaarnene formaar vi ikke at datere. Men i Løjt nævner man Aar 1480 og viser det Sted, hvor Tømmeret blev taget. Hellevad Kirketaarn bærer i sin Hvælving Tallet 15 Anno 28. Det er ikke urimeligt, at Taarnet stammer fra dette Aar, skønt der samme Sted læses, at 1521 kom Kasø fra Hellevad. Taarnet i Østerløgum styrtede ned 1718 og rejstes igen. Spiret i Bjolderup rantes af Lynet 1856. I Rise bar Taarnet endnu 1849 et Kobbertag, men Kobberet blæste ned, da det var daarligt lagt paa.

Benhuse omtales i Klipleve, Aabenraa og Asbøl. Vaabenhuset i Varnæs kaldtes ogsaa Lighus. At Vaabenhusene er benyttede til Skolestue meldes der ikke noget om fra dette Provsti.

Et Halsjern hang uden for Kirken, som oftest vel ved Klokkehuset, og tjente som Gabestok. Hjordkær købte Jern til dette Brug 1637. Klipleve gemmer endnu et Halsjern med Kæde, som i sin Tid var fastgjort ved Kirkegaardsporten. Det ærværdige Klokketaarn skulde ikke have den Skam. Ved det ældgamle Klokketaarn i Varnæs hænger endnu to Kæder, den ene med et Halsjern. Gabestokken fra Ensted er udstillet i Aabenraa Museum.

Mere Plads maatte skaffes tilveje alt som Folket tog til i Tal. Asbøl Kirke havde daarligt Raad, men gik dog i Gang dermed 1690. Der byggedes ein Kirkenchor oder Boden, ogsaa kaldet en Hangelbowen (Hængeloft, fastgjort ved Bjælkerne). I Bov byggede man en Sektor 1704, om hvilken Sognepræsten 200 Aar senere siger, at nu, da Sjæleantallet vist er over dobbelt saa stort, vilde dette Loft være fuldstændig overflødigt. En god Ven lod et Loft bygge i Kværs 1718. Rinkenæs havde 1723 baade et gammelt og et nyt Ambonium. De fleste andre Kirker fulgte efter.

Genstande til Brug ved Gudsyndelsen.

Naar vi tager Historien med ind i Kliplev Kirke, kan det høje Kor sætte vore Tanker i Bevægelse en Stund. Præsten i Holbøl, Samuel Nissen, har i sin Tid optegnet et Par Sætninger, som vi er ham taknemlig for. Hans Interesse gik ud over hans eget Sogns Grænser, og om Kirken i Kliplev mener han, at den uden Tvivl maa være indviet til den hellige Jomfru Maria, fordi hendes hele Levnedsløb fra Undfangelsen til Himmelfarten er at se udhugget i Alteret ex jacobi protevangelio. Ellers har den til sin Patron Frelseren selv, S. Salvator, paa Dansk: St. Hjælper kaldet, hvis Billede skal have udrettet store Mirakler. Af den Grund er der stadig anstillet store Valfarter derhen o. s. v. En Præst i Adelby fandt i en gammel Bog et Raad mod Træernes Ufrugtbarhed; men naar dette Raad ikke vilde hjælpe, so helffet Sankt Hjælper in Cliplef. Saadan fortæller Hr. Samuel. Det var omkring 1710. Da stod altsaa St. Hjælper ikke mere (ellers vilde Præsten have fortalt det) og har rimeligvis ikke været at se i hans Dage. Indtil 1628, siges der andetsteds, var den lemlæstede Krop af det undergørende Billede endnu i Kirken; men da kunde St. Hjælper aabenbart ikke mere hjælpe sig selv. Ovre i Ahlefeldernes Gravkapel ligger en mægtig Sten over Hr. Gregorius, som faldt i Dithmarsken 1559. Han havde et Valgsprog, som udtaler Tillid til den guddommelige Hjælper. Er det ikke et Genskær af den gamle Glans fra Valfartskapellet i det modsatte Hjørne af Kirken? Her stod rimeligvis det rigt forgyldte Billede af den Korsfæstede med Kongekronen paa sit Hoved. Her var det, Miraklerne skete. Men St. Hjælper var altsaa ikke mere. Heller ikke det Alter, som Præsten endnu saa, er mere. Men lad os i Tankerne staa ved hans Side nogle Øjeblikke og se med hans opmærksomme Øjne. Vi ser udskaaet i Træ nogle Scener af et Evangelium, som kaldes Jakobs Protevangelium, d. e. en Fortælling om Tildragelser, som ligger forud for de egentlige Evangelier, altsaa Legendestof. Dette Evangelium skildrer i 25 Kapitler Jomfru Marias Liv fra Bebudelsen af hendes Fødsel indtil Barnemordet i Betlehem. Marias

Forældre var Joakim og Anna, som bønfuldt Herren om Livsfrugt, idet Anna lovede, at Barnet livsvarigt skulde tjene ham. Tre Aar gammel overgaves hun da til Tempeltjenesten og med 12 Aar blev den rene Jomfru trolovet med den gamle Enkemand Josef. En Dag, mens hun broderede paa Templets Forhæng, kom Englens Budskab til hende om det forestaaende Moderskab, som hendes Legeme intet vidste om og som Sjælen tænkte paa med en hellig Skælven. Maria, den ubesmittede Jomfru, den eneste rene Kvinde, uplettet før og efter Frelserens Fødsel — det er Evangeliets inderste Hjerteslag. Saadan er hun blevet den katolske Kirkes kæreste og skønneste Blomst, det jordisk-himmelske i underfuld Forening og straalende Ynde. Himmelsdronningen. Som en tysk Teolog har udtrykt det: das Ideal der in Gott verklaarten Weiblichkeit. Det er Billeder af dette stille og gudfyldte Kvindeliv, Holbølpræsten saa og blev betaget af i Klipleve Kirke. Men Præsterne i Klipleve synes at have haft andre Øjne at se med. De fandt ikke Behag i denne Altertavle. Aar 1775 rejstes en ny, som skulde være lidt i Slægt med den i St. Nikolajkirken i Flensborg. Et mægtigt Værk er den med et Par store fritstaaende Figurer ved Siden, i Midten Opstandelsen malet af Jens Martin Lund i Flensborg. Regnskabet for 1775 opfører blandt Udgifterne: An den Möller Peter Christian Hansen auf Dalsgaard bei Verfertigung des neuen Altars 66 Rd. An denselben für Verfertigung des neuen Altars 600 Rd. Hr. Lundt aus Flensburg für Malerei 67 Rd. Denne Billedskærer kendes ellers ikke, saa vidt jeg ved. Mærkeligt nok blev Prædikestolen i Kværs sat istand af en anden Mand paa Dalsgaard, Hans Peter Carstensen (1804). Dalsgaard ligger i Rinkenæs Sogn. Den rene Jomfru forsvandt fra Klipleve. Ruinerne af hendes Alter solgtes 1789. St. Hjælper og hans Moder, som i Hundreder af Aar havde været æret og tilbedt under de høje Hvælvinger, den ene i Højkoret den anden i sit Kapel, var nu kun Stumper af svundne Herligheder, værdiløse Rester af en Kultus og et Aandsliv, som ingen mere forstod. Ovre paa Væggen lige uden for Døren til St. Hjælpers Tempel staar en Figur,

som hver halve Time slaar paa en lille Klokke. Han slaar og slaar. Og Tiden gaar. Slægter kommer og Slægter forsvinder. Hvad der var helligt for den ene, kaster den anden i Brokkassen. En gammel Præst sidder og skriver det op, saa dør ogsaa han.

Mange Altertavler fra Middelalderen er endnu bevarede i dette Provsti. Et Par har i den seneste Tid faaet Lov til at iføre sig deres oprindelige Farvepragt, nemlig i Løjt og Egvad. Hver af de to Tavler virker paa sin Maade og i sit Rum; men Pragten er størst i Løjt. Da jeg traadte ind i denne Kirke for at tage det hele Rum i Øjesyn, begyndte jeg straks ved Døren og gjorde, som jeg plejer, mine Optegnelser, idet jeg roligt og langsomt skred frem fra Orgel til Prædikestol, fra Skib til Kor. Men da jeg stod foran Alteret, puttede jeg uvilkaarligt Papiret i Lommen. Skrev ikke mere, men bare saa. Fra Enkelthederne til Helheden og atter fra Helheden til Enkelthederne. Saadan altsaa stod Værket færdigt for 400 Aar siden, saadan gennemstraaede dets Guld den hele Kirke endnu længe efter at Evangeliets klare Dag havde sendt sine Straaler ind ad dens Vinduer. Saadan fremstod det paany i en Tid, da Kirke og Middelalder synes at være Beter i Dagens larmende Spil. Det har ikke kunnet dø.

Ellers har de gamle Tavler været udsatte for adskilligt i Tidens Løb. I Bedsted er de 40 Figurer blevne hvidmalede, vel nok i det 19. Aarhundrede. Engang var de spillevende og mylrede frem over Golgattas Bakke, nu er de gustne Lig, blege Gengangere. Et Rammeværk med Udskæring og Farver er føjet til, saa at hele Tavlen er blevet saa stor at den kun delvist kan ses gennem Korbuen. Ogsaa Tavlen i Hellevad er blevet forstørret med 14—15 smaa Figurer, som man har fundet andetsteds i Kirken, maaske over Korbuen.

Rigdom og Fylde var der engang i Holbøl Kirke. Tre Altre betjentes af tre Munke. Men hvem Kirken var indviet til, har der været forskellige Meninger om. »Vor Kirke«, siger den før nævnte Samuel Nissen, »var uden Tvivl en Mariekirke, da hen-

des Billede ses flere Steder. Men Patron var Ridder Georg, som ses tilhest. I Alteret ligger en stor Helligdom, som endnu ses i et Stykke Bly, uden Tvivl fortættet Mælk af Jomfru Maria. Midt i Alteret er der en stor flad jævn Sten, deri et firkantet Hul hugget, hvori omtalte Mælk ligger i en Blybøsse (forhen uden Tvivl af Sølv eller Guld) og oven over en Serpentin sten. Da jeg fandt samme vilde jeg grave videre efter og se om der var flere Reliquier i Alteret. Men da jeg vilde tage den store flade Sten ud, kom der mig en saadan Gysen paa, at jeg maatte lade alt blive in statu quo. St. Johannes var ogsaa en stor Helgen i Holbøl. Dengang sal. Hr. Povl Sommer (1664—1702) tiltraadte sit Embede, plejede Hans Tøjsen en Søndag Morgen tidligt saa snart Kirken aabnedes, at gaa ind og falde ned for samme (Johannes) og tilbede. Da Hr. Sommer overraskede ham derved lod han Billedet og andet i Kirkehuset flytte, og da ommeldte Hans Tøjsen ikke desmindre holdt Tilbedelse ogsaa der, blev de (altsaa flere?) endog kastede ud paa Kirkegaarden, hvorover han besværede sig, foregivende at man ikke skulde omgaas saa ilde med de gode Helgener. Ellers har ogsaa mange i Menigheden holdt store Stykker paa den store Kristoffer, som var malet paa Nordmuren«. Altertavlen har nu et Billede fra det 18. Aarhundrede, som visselig ikke skal faa Folk til at knæle i Henrykkelse. Paa Alterbordet stod engang en Kalk, som var frelst ud af Vandfloden paa Nordstrand (so noch aus dem strande gerettet) overladt Menigheden af sal. Hr. Sandhagen, som derfor fik 4 Rd. Men hvad Vandet havde sparet blev et Bytte for en menneskelig Kæltring. Der staar at læse fra 1693: I dette Aar blev vor Kalk og Disk stjaalet af Klavs Skolemester eller Svarrer. Han blev hængt den 10. Sept. 1694 og Karen Knap hudstrøget og landsforvist, fordi hun havde hælet. Retsomkostningerne gik op paa 80 Rd. Men saa var man ogsaa sikker paa at den Tyv kom ikke igen. En Del af Sølvet stod længe i Retten paa Graasten »verarretiirt« til Sikkerhed for disse Penge. Man fik det først 1703. Noget Sølv blev lagt til og saa fik Kirken en ny Kalk. Nogle Aar senere overraskedes Præsten en Dag ved

paa Alteret at finde en Pakke med 16 hwiifnagels (Hesteskosøm) af Horn. Han blev saa medtaget af dette Syn, at han med det samme kundgjorde det fra Prædikestolen. Den skyldige kom derefter frem og bad om Forladelse; der var handlet i Overtro (1714).

Lige som i Kliplev og Holbøl var den hellige Jomfru kraftigt tilbedt i Felsted. Hovedindholdet af den endnu staaende Altertavle er efter R. Haupt: eine Verherrlichung der Maria. Den bestaar i Hovedstykket af to Rækker Figurer under Baldakiner. I den øverste er Kristus med Verdenskuglen i sin Haand og Krone paa Hovedet, ved hans Side Jomfru Maria, ligeledes med Krone. Det er St. Hjælper og hans Moder om igen som i Kliplev, her fremstillede i et og samme Billede. Gennem hele vort Tidsrum gaar der en Stræben efter at udvide Middelalderens enkle firkantede Fløjalter (Skabe). Havde man ikke Raad til at lade nye Udskæringer sætte paa, tog man hvad man fandt ellers i Kirken. I Felsted var der aabenbart nok at tage af. Danske Atlas mindes endnu mange Helgenbilleder, som tilsidst ganske forfaldt og blev udryddede. Ligeledes var der foruden Højalteret to mindre, som tog for megen Plads og derfor fjernedes »for mange Aar siden«. Im Zwiebogen des Chors — hedder det 1763 — stehet ein grosses Krucifix daneben zwei Marienbilder. En Snese Aar senere nævnes det endnu paa sin Plads; men det er aabenbart denne Gruppe som engang stabledes op over Alteret. Et gammelt Alter stod paa Nordsiden ved Indgangen til Koret, hvor det staaer endnu, halvt skjult af et Pulpitur. Selve Korbuen blev paa et vist Tidspunkt forhøjet til et rent Uhyre. De, der sad paa Politurerne vilde vel se Præsten, ogsaa naar han stod foran Alteret.

For at blive ved Jomfru Maria skal jeg bemærke, at i Bov blev hendes Billede brændt, ikke af rasende Billedstormere men fordi Børnene drev Spot dermed. Til Altertavlen lod man male et Nadverbillede efter Datidens Krav af J. Agerschettel med Herredsfogedens Navn og nogle Portrætter (1670). Hundrede Aar efter brændte det hele, fordi man glemte at slukke Lysene.

Den nye Tavle, til hvis Anskaffelse man fik 600 M. af Brandkassen, var et Værk af Billedhugger Windekiel. Han gav ikke megen Kunst for Pengene.

I Uge maatte man tage til Takke med en gammel Altertavle fra Bylderup. Den findes nu ikke mere; men de Apostelfigurer, som staar i Kirken, stammer vel fra den. Den nye (1694) er med meget kraftige Barokformer.

Bjolderup har en Altertavle fra 1639/40. Hjordkær har en fra omtrent samme Tid med Malerier af J. Jessen i Aabenraa. Ensted rejste ved frivillige Gaver en ny Altertavle 1840 med et Billede i Midterpartiet af Kristus i Getsemane (bag Glas) en Kopi af Eckersberg, Kværs har en Tavle fra samme Aar, malet af Jessen i Flensborg (Midterbilledet af Henningsen).

Paa Alterbordet i Kliplev stod der 1763 eine silberne Giesskanne indvendig overgyldet, en Sølvkalk, forgyldt baade ind- og udvendigt, 4 gamle ulige Messing-Lyestager. En paafaldende Rigdom. Asbøl bogførte omkring 1590 (eller før) foruden Messeredet o. a.

- 1 kleine Ketel
- 1 olde Ketel tho Kole
- 1 thymen wynflasche
- 1 Kopper grape (Kobbergryde)
- 1 sulveren lepel (Sølvske)
- 1 Klippingk (Pengestykke?)
- 2 syden bende 1 grøn onde 1 geele (grønt og gult Silkebaand).

Silkebaandet var uden Tvivl et Brudesmykke. Men hvad de mange Kedler og Gryder har været brugt til, formaar jeg ikke at oplyse (Ild, Røgelse?).

Prædikestolene i Løjt og Østerløgum er gamle og mærkelige. Ogsaa Asbøl fik en Prædikestol i det 16. Aarhundrede. I Regnskabet 1591 læses et Memorial von dem Predigtstole: So is to wetende dat nademe de Predigtstol alhie in desser Kerchen gantz veroldet thom dele ock van einander gescheiden gewesen ist (den var forældet og skiltes fra hinanden). So ist ein Pre-

digstol van Broacker Kerchen genamen und allhie wedderumme opgesettet, davor tho einer bekenntnisse vorothgegegen 5 Dl. Nis Sniddeker fik 18 Sk. for at sætte den op, Peter Maler i Sønderborg 1 Rd. for at male den. Vi erfarer paa den Maade, at baade Asbøl og Broager var forsynede med Prædikestol allerede tidligt i det 16. Aarhundrede, uden at vi faar noget at vide om, hvordan de saa ud. Den Stol, Asbøl modtog fra Broager, vilde vi meget gerne have set; men den er bukket under for Tidens Omskiftelser. Rimeligvis stammede den fra Middelalderen.

Den Prædikestol, der (efter Sigende 1606) rejstes i Rinkenæs, var en Seværdighed i Egnen paa Grund af dens Indskrift. Der stod: Dorothea Mundt mit Navn monne være thenne Prædigstol gaf jeg til Guds Ere. En adelig Kvinde nedværdigede sig til at skrive Dansk!

I Kliplev blev Prædikestolen o. m. a. skaaret af Heinrich Ringeling og malet af Hans Maler fra Flensborg. Over Udskæringerne undrer man sig, naar man tænker paa Mester Henriks Størværk i vor Fruekirke i Flensborg. Han kan næppe selv have lavet Sagerne i Kliplev.

Nis Asmussen Konn. May. Herdesfoget in Wissherde tho Oldemorstoff erffgeseten og hans Hustru lod sætte Prædikestolen i Bov 1626. Den smukke Stol i Uge er fra 1633 og stod uden Farver indtil 1694, da Nis pettersen diese Cantzel stavieren lasen. Den bærer 3 enkelte Figurer, Tro, Kærlighed, Haab, og staar idag igen uden Farver som i Begyndelsen. Der knytter sig følgende morsomme Fortælling til den: »Prædikestolen laa mellem Kor og Skib saa lavt, at Præsten næsten stod i Højde med Tilhørerne. I Begyndelsen af det 19. Aarhundrede stod en gammel Præst i Sognet. Han var født der paa Stedet og havde ikke kunnet faa et bedre Kald. Man kaldte ham Bødkeren i Uge, fordi han bankede dygtigt paa Stolen. Nu var han gammel og Menigheden kaldte ham Fader. Lige foran Prædikestolen stod Søndag efter Søndag et Lem af Menigheden, gammel af Aar. Naar nu Indledningen var tilende og der opstod en kort Pavse,

plejede denne at holde sin Daase frem til Præsten paa Stolen med disse Ord: »Far, tag Han nu først en Prise«.

Iblandt de øvrige Prædikestole skal kun nævnes den i Bedsted, fordi den har en Indskrift, som bestaar af gamle kraftige tolinjede Rim paa Dansk.

De ældste Klokker hænger i Asbøl og Bedsted, den første fra 1504, den anden 1490. I Asbøl var der 1593: en Klokke i Klokketaarnet, 2 smaa Klokker »bauen dem Chore« og en lille Klokke »op dem Chore«. En af de mange er formentligt omstøbt 1504. Bedstedklokken skal være støbt i Helligdal og bærer en Indskrift, som trænger til fornyet Tolkning. Ogsaa Hjordkær ejer en Klokke, som skal være hjemmestøbt (paa Grønmark). Et Sagn fortæller, at en Rytter kom forbi og kastede noget i Formen, hvoraf Klokken fik sin klare Klang. Men om Kliplev ved vi bestemt, at der foregik en Støbning (Omstøbning) paa Stedet i 1636 og 1638. Støberen fik 50 M., hans Svend 6 M., desuden fik han og hans Folk Kost og Bolig i 3 Uger. Der leveredes mange Sager til Støbning af den store og den lille Klokke.

Messeklokker omtales i Asbøl, Bedsted, Bjolderup, Ensted, Holbøl. Da Præsten Ove Johansen i 1508 indsattes i sit Embede i Ensted, rørte han efter den gældende Ritus ved Kirkens Ring, dens Klokker og ved Messeklokkens Streng. I Egvad hænger den lille Klokke endnu bag Alteret; men dens Lyd høres ikke mere.

I Uge levede 1776 en »meget habil Mekanikus« navnlig Bakmann, som gjorde Brillen, alle Slags optiske Sager, Urværker, endog med Klokkespil«. Han har arbejdet i Omegnen, men hvilke Urværker, han har været Mester for, ved vi nu ikke. I dette Provsti finder jeg kun Efterretning om et eneste fra gammel Tid, nemlig i Kliplev, og det var allerede gammelt, da Mester Bakmann begyndte sin Kunst, Peter Ludiksen, Urmager i Hopdorff, arbejdede paa det 1610 og 1613. Sejermageren Peter Steensen fra Flensborg fortjente en Skilling ved det 1624. Kapellanen Hr. Niels havde det vigtige Hverv at stille det. Gaa kan det endnu — om ellers det er samme Værk.

I Bedsted brugte man »et Jern-Deksel til at hente Ild i at røge med over Ligene« (vistnok et gammelt Røgelseskar). Samme Sted gik Ligklædet af Brug, da man farvede Kisterne sorte (1765). Den oftere omtalte Røgning saavel som de saakaldte Pestilenslys, der sattes paa Kisten endnu langt ned i Tiden, stammede aabenbart fra Pestens Tider.

Ude paa Kirkegaardene var der ikke meget glædeligt at se. Blomster og Mindesmærker paa Gravene kendte man ikke meget til. Men fra Løjt melder Da. Atlas, at der er henved 300 Ligstene, hvis Antal aarligt formerer sig. Dette var sikkert noget aldeles enestaaende i det 18. Aarhundrede.

Snarere var Kirkegaardene endnu langt ned i Tiden uordentlige og forsømte. Det er Provsten i Aabenraa (T. Arnkiel), som skrev, at det mange Steder var kommet saa vidt, at Guds Ager var blevet til en Svineager, til en Hesteager, til en Møgager. »Ak, hvor ofte har man prædiket derimod og advaret Folk baade af gejstlig og verdslig Stand, saa vel som i Hjemmene, i Fællesskab og i Særdeleshed, men alt forgæves! Nitimur in petitum« (vi stræber efter det forbudte).

Forsvundne Kirker.

I Genner og (Norre?) Ønlev var der Sognekirker, som forsvandt allerede før vort Tidsrum. Et Kapel ved Aabenraa med et berømt Billede af St. Anna maa være forsvundet i Kirkespaltningens Dage.

Det Kopel, som var udi Obenraa
 det er ren slet, som det monne staa.
 De Holste (slesvigske) Bønder kunde det nu mærke,
 at det var Skoltshed af de Klerke,
 Djævelen monne der sin Ondskab virke
 og lod sig der af Menneskene dyrke.
 Thi bleve de Bønder saare vrede,
 at han skulde dem saa forlede.
 Det Kapel de brøde neder i Grund,
 det siger jeg eder i denne Stund.

Ogsaa ved Aarup siges at have været et Kapel, der maaske fik samme Skæbne.

Den eneste Sognekirke, som nedreves efter Kirkespaltningen, var den i Bjerndrup. Gregorius og Frans v. Ahlefeld, de to Brødre paa Søgaard (1559) kunde ellers ikke forliges; men derover blev de dog enige: at nedbryde Kirken i Bjerndrup.

Demnach mit Franz dem Bruder sein
christlich bedacht und geworden ein,
zu machen von Kirchspielen zwein
Berndorff und Klypleff ein gemein.

Kirkens Bygning spredtes for alle Vinde. Der, hvor den stod, ligger nu en smuk og fredelig Bondegaard. I lange Tider anede ingen af dens Beboere eller af Byens Folk, at der laa en gammel Kirkegaard med Hundreder af hensmuldrede Lig under Stuegulvene. De døde har lært at tie. Og dog laa mange af dem med saa lidt Jord over sig, at de ved Midnatstide maatte kunne hviske de sovende noget i Øret, mens de laa i deres Senge. En Mængde Hovedskaller og andre Knogler er nu ved indendørs Arbejder paa Gaarden kommet for Dagens Lys for atter at gemmes i Stilhed et andet og mere passende Sted. Men undres maa man, at den mundtlige Overlevering er saa fattig som den er.

Hvor den forsvundne Kirke har ligget, hvordan den saa ud, hvor stor Kirkegaarden var og hvem der var begravet paa den — ingen har hørt noget derom. Mændene i Landsbyer plejer at have travlt med mange Ting, ogsaa med at fortælle Historie fra Slægt til Slægt. Men Historien om Præsterne, der engang prædikede i Bjerndrup Kirke, om Klokkerne, der ringede ud over Byen og Marken, om Fonten, hvori Børnene blev døbte, om Menighedens Skæbne — alt dette er vejret bort af Vinden. Saa ringe en Plads havde denne Kirke i Menneskenes Tanker og i Slægtens Hukommelse.

Og de døde tier.

En Landsby i Midten af Sønderjylland.

(Bovlund).

Under forrige Krig havde vi en kvindelig Malkerøgter fra Østkysten, der sagde, da hun første Gang kom herud: Her har I ellers æ Vær' aa æ fø'st Ha'end! Grunden til dette er jo, at vi ingen Hegn har, faa Skove, og store Flader. Vore Bakkeøer er mere udjævnede end Østkystlandskabet, saa vi kun faa Steder har bratte Fald. Bovlund Bakke skyder sig ud fra Toftlund Bakkeø, saa den har brede Kær og Engdrag baade mod Syd og Vest. Mod Sydøst og Syd er der 5 km over til Svejlands og Østerterps Bakker i Aabenraa Amt. Midtvejs knejser en morsom Kuppel paa godt 1 Tønde Land, som Folk fra Nordsiden kalder »Hyholm«, medens de paa Sydsiden kalder den »Velleruphy«. Den bestaar af Sten og grovt Grus. Jeg har en privat Teori om, at dér har været et Hul i Bræen. Nu er den mere end halvt fortæret til Vej- og Byggearbejder. Mod Vest har Bovlund Bakke et brat Fald mod Fladen, der 10 km mod Vest begrænses af Nørre Løgum Bakke i Tønder Amt. Mellem Øster Terp Bakke og Nørre Løgum Bakke er der i Vestsydvest en Aabning, hvor igennem Fladen staar i Forbindelse med Bredeaafladen. Midt i denne Aabning ligger Cisterciensernes Klosterkirke 10 km borte. Dens Skib rager op over den lave By, der har klynget sig om den. Man har altsaa den forhistoriske Tid og Middelalderen umiddelbart for Øje. — Den vide Horisont gør, at man her meget mere end mellem Hegn og Bakker ser Himlen.

Bakkeoverfladen har i fjerne Tider fortsat sig i en Dalbund over til Bakkerne i Syd og Vest. For maaske 20—30,000 Aar siden, da den sidste Nedisning dannede Endemorænerne mod Øst, har dens Smeltevandsfloder først tabt Stenlagene ved Rødekro; Grus, Sand og Lerpartikler er ført længere med, saa de har fyldt

Dalene med en Flade, hos os bestaaende væsentligst af Grus, hvis Overflade falder 1 paa 1200 mod Vestsydvest.

At dette er mere end en graa Teori, kan man se, naar man, hvor Fladen gaar ind mod Bakken, graver Brønd eller borer efter Vand.

Bakkerne er adskillige tusinde Aar ældre end Fladerne.

I Mellemistiderne (2, maaske 3) og efter Istiden har Planterne virket med. Selv i en Flade er der Højdeforskelle, om end smaa. I de noget højere Partier har Planterester og Dyreliv dannet Muld, saa der blev Kærjord og Fælled. I de noget lavere Dele har der været Mordannelse, saa vore Enge har 10—60 cm Tørvejord, et Lavmoselag, som indeholder omkring 2 pCt. Kalk og desuden andre Mineralstoffer (f. E. Jern), saa vore Engtørv giver megen Aske og Slagger. Askeskufferne fyldes 2—3 Gange om Dagen. Paa Fladen har der i gammel Tid staaet Skov. Maaske over det meste, men Kærjorden og Fælleden har ikke Betingelser for at kunne bevare Rester deraf. Humussyren i Engenes Tørvejord har jo derimod bevarende Evne. Til vor Gaard er 25 ha Eng, der er kultiveret siden 1913 — paa dette Areal har overalt været Skovrester, med Undtagelse af et ca. $\frac{1}{4}$ ha stort, lidt højere Parti, der fra gammel Tid hedder »Smirrepold« (Smedepold), hvor der er Myremalm, findes Slagger, og hvor der altsaa aabenbart er sket Jernudvinding i en Lysning i Skoven. I 1913 pløjede vi $1\frac{1}{4}$ ha Eng. Mange Rester af blødt Træ (El, Elm, Ask, Birk, Hassel) kunde vi pløje igennem. Vi finder mange velbevarede Hasselkapsler, ofte gnavede af Egern. Hvor vi stødte paa Eg, maatte vi have Spade, Stænger og Kæde til Hjælp for at faa ryddet, saa vi kunde komme frem. Det gav 7 store Læs sort Moseeg paa de $1\frac{1}{4}$ ha. Det var mest Stub, altsaa efter fældet, Eg. De største kunde have Rødder ud til en Diameter paa $1\frac{1}{2}$ m. Mine Dreng og jeg blev enige om at kalde det »Tusindaarstræ«. Ved senere at læse Pastor (senere Provst) Knud Aagaards, Agerskov, »Tørninglehns Beskrivelse« fra 1815, og ved at se gamle Korts Signaturer, har jeg set, at det ikke er sikkert, at det er saa gammelt. Aagaard skriver: »Før Ud-

skiftningen (i 1773) var Kæret sønden for Bovlund bevokset med Buske af El, Birk og Hassel, hvor endnu levende Mænd har plukket Nødder, hvilket nu er forandret til Eng.« Nogle Steder er vi ved Engkultiveringer stødt paa hele, altsaa vindfældede Ege, hvoraf enkelte var over 50 cm tykke. De maa jo være mange hundrede Aar gamle, for der maa have været Overflod af Skov, da de faldt, saa ingen havde Interesse i at bruge dem.

Det ældste skriftlige, man har om Bovlund, er fra 1266, da der skrives Borlund. Den har vel eksisteret, da Jydske Lov blev til. I en Arvesag fra et Ægteskab fra 1863 gjorde en af de bedste Kendere af gammel slesvigsk Ret, Justitsraad Storm i Husum, i Firserne Amtsdommer i Toftlund, mig i 1911 opmærksom paa, at Jydske Lov regnede Huse for Løsøre, som kunde flyttes, da de hovedsagelig var af Træ. Saadanne antagelig lave og smalle Træhuse har hele Omegnen med dens mange »Skovnavne« haft Mulighed for at faa.

Før de dynastiske Interesser begyndte deres Rænker i Sønderjylland var Folkets Levevilkaar vel nogenlunde ens nord og syd for Kongeaaen. Men saa begyndte de danske Konger i Lighed med andre Steder at forsørge deres yngre Sønner ved at gøre dem til Hertuger over Dele af Sønderjylland. Disse Hertuger stræbte efter at gøre sig saa selvstændige som muligt, hvortil de søgte tysk Støtte, saa de med enkelte hæderlige Undertagelser virkede fortyskende, og de søgte at faa meget ud af deres Fyrstendømme, hvilket ogsaa materielt kom til at gaa ud over Folket.

Den ugifte Hertug Hans den ældre paa Haderslevhus (Hansborg) havde været en dygtig og ret loyal Regent. Da han døde i 1580, arvede hans Brodersøn, Kong Frederik II Haderslev Amt, som derefter vedblev at være kongerigsk. Frederik II. blev altsaa sønderjydsk Hertug og sin egen Konge. Selv efter at Enevælden var indført i Danmark, vedblev den kongerigske Del af Sønderjylland af de danske Konger at blive betragtet som en mere privat Ejendom. Reformer, som man ønskede

indført i Danmark, prøvedes først i Sønderjylland. F. Eks. fik vi Lovene om Udskiftningen 10 Aar, før de kom i Kongeriget.

Frederik II. udkøbte Herremændene i Haderslev Amt med Undtagelse af ham paa Gram, og lod Bønderne faa Gaardene i et frit og godt Arvefæste, de kunde sælges og pantsættes, saa det kom meget nær et Selveje med en Jordafgift. Bønderne i Haderslev Amt blev derfor i deres Karakter paavirket paa samme Maade, som Selvejet virker. De blev selvstændige og holdt paa deres Ret, naar andre kom dem for nær. Lige Syd for, i Aabenraa Amt, havde Forholdene været anderledes. Det var den Gottorpske Del. I 1713 blev den Gottorpske Del af Sønderjylland inddraget under Kronen, blev kongerigsk — men Paavirkningen blev ved at holde sig — ja til den Dag i Dag. Folkepræg ændres langsomt. Min Moster, der var født 1831, blev ved med til sin Død 1899 at sige »Ovre i æ Hertugdøm'« om Egnene Syd for Bovlund. De store Bønder i den Gottorpske Del var tidligt blevet tyskpaaavirkede, selv om de talte Dansk. Hertug Christian August af Augustenborg, der var snild og dygtig, kom til dem paa Jagt, og de blev budt til Taffels paa Augustenborg — noget saa attraaværdigt, saa Fru Wagner før 1848 som lille Pige fra Sundeved var kørende med sin Fader for at se paa Forestillingen. Der var trukket en Snor i Salen, saa Publikum kunde passere forbi og se de begunstigede spise. Haderslev Amt havde af historiske og geografiske Grunde meget større Forbindelse og Paavirkning nordfra. En tidlig, stille og klar Foraarsdag i 1936 kørte jeg gennem Nordslesvig fra Nord til Syd. Mange var ved at sprede Kunstgødning. I Haderslev Amt røg det hvidt af Superfosfat, som danske Konsulenter anbefaler. Saa snart jeg kom ind i det Gottorpske, røg det sort af Thomasslagge, som vi brugte i den tyske Tid. Pudsigt nok den Dag uden Undtagelse.

Bønderne var allerede i det attende Aarhundrede forholdsvis velstillet og oplyst i Sønderjylland. Dyssel skriver i 1774: »Overalt i det Slesvigske oplæres Bønderbørn meget ypperligt

i Skrivning og Regnekunst indtil Algebra. Det er en herlig Følge af den lyksalige Frihed, som den slesvigske Bonde nyder«. Man kan næsten komme til at tro, at Dyssel ser for lyst, men den nøgterne og paalidelige Knud Aagaard, der i 1806 var kommet fra Thy til Agerskov, skriver i 1815: »Skønt der er Krise, er Skoleundervisningen drevet med større Flid end nogensteds i Danmark. Der er kun faa faste Skoleholdere. En By eller visse Beboere lejer for Vinteren en Karl for 8—16 Rigsbankdalere til at undervise deres Børn«. Et Hus til en saadan Vinterskole var der i Bovlund, hvis Syld vi har taget op lige Øst for Hulvejen, der gaar fra Andreas Jacobsens Gaard til Bovlund By, og et lignende var der i Vellerup. I 1832 byggede Vellerup og Bovlund en større Fællesskole paa Bovlund Bjerg, hvor der før kun havde været en Kro med Gaardbrug og et Husmandssted. Der blev lagt Jord til, ydet Naturalier og lavet Lærerbolig og en fire Fags Skolestue i Husets Bredde, som blev benyttet af 72 Børn indtil 1912.

Aagaard beskriver Levemaaden og tilføjer: »Det Stykke Flæsk, som en Husmoder i Thy uddeler til 3 Personer, anses her ikkun tilstrækkelig til en«. »Det er ikke sjældent at se Bønderpiger iførte Silke- eller Sirtseskjoler med Straahatte paa Hovedet«. »Finder man større Tarvelighed og Nøjsomhed hos Nørrejyder end hos Sønderjyder, saa er det unægteligt, at man med større Velbehag træder ind i disses end i hines Huse. Udslæt og Hudsygdomme findes meget sjældent her, endog hos de fattigste«. Sønderjyderne saa ned paa Nørrejyderne — meget længere end der var endog Spor af Grund til det; saaledes blev der endnu i min Barndom sagt, at man i visse Egne af Nørrejyl-land havde en »Kløpæl« midt i Stuen.

Aagaard lærte ogsaa Sønderjydernes stejle og uimpone-rede Sind at kende. Da han vilde indføre en ny, rationalistisk Gudstjenesteordning og »Den evangelisk kristelige Salmebog«, som fortrængte Kingos og Brorsons Salmer, protesterede de. Af 36 protesterende var 21 fra Bovlund. Da det ikke hjalp, ind-

sendte 104 »af de største Familier« i Agerskov Sogn en Klage til Kongen. Den blev afvist.

Grunden til Modstanden var ikke alene almindelig Konservatisme, men der laa ogsaa religiøse Grunde bag. I Bedsted havde Hans Adolf Brorsons Broder været Præst, og andre Pietister og Hernhutterne havde virket med til at holde den gamle Gudstro levende.

I gamle Dage regnede man med den slesvigske Tønde Land = $\frac{2}{3}$ ha, ja den slesvigske Tønde holdt sig længe efter, at Meter-systemet først i Halvfemserne var indført i Preussen. Endnu ved 1900 blev der Mand og Mand imellem regnet med Tønder Land a $\frac{2}{3}$ ha.

Aagaard opgiver i 1815, at Bovlund har 1819 Td., hvoraf 1013 Td. er Eng, 419 Td. Ager og 397 Td. Hede. Det viser, hvilken arealmæssig Betydning den lave Jord (Fladen) har. Albrecht Thaer gav jo omkring 1800 Udtryk for den almindelige Opfattelse ved at skrive, at Engen er Agerens Moder. Ogsaa Bønderne var af den Opfattelse. »Paa Engenes Forbedring spares ingen Flid«. »Naar Høet et Par Dage har staaet i smaa Stakke, bæres disse sammen i større efter Spredning«. »Man regner dem for gode Byer, der som Bovlund og Roost har 40 Læs Hø til 1 Otting, medens magre Byer som Agerskov og Rangstrup kun har 12—20 Læs Hø pr. Otting«. Der gik 4 Ottinger paa en Helgaard, og Aagaard mener, at 1 Otting omtrent svarer til 2 Td. Hartkorn. Bovlund havde 50 Ottinger, fordelt paa 16 Gaarde, 8 Huse og 12 »Inderster«. Før Udskiftningen ejede Kaadneren gerne Huset og havde Ret til Græsning af et Par Køer paa Fællesjorden. Efter Udskiftningen havde Indersterne ofte Bygninger og Jord lejet af en Gaardmand og betaler denne for Hestearbejdet. Man regnede 4 Kaadnerhuse til 1 Otting.

De 16 Hel-, Trekvart- og Halvgaarde og nogle af Husene og Kaadnerhusene laa tæt pakket, Side om Side, i en Bue omkring Bakkefoden, saa Vejen havde Bakken til den ene Side,

og Bygningerne paa den anden. Da én forleden spurgte mig, hvorfor man i sin Tid havde lagt Bovlund, saa der var Pløre i Efteraaret, og man fæg til om Vinteren, var jeg ikke i Tvivl om Svaret: For at kunne naa Vandet med en Kampestensbrønd og en Brøndvippe.

I 1773 brændte Byen. Der siges, at man sendte Bud efter en Præst, der kunde mere end sit Fadervor. Han red tre Gange rundt om Byen, og saa fik man Ilden standset ved Korsvejen, der gaar paa tværs af Bygaden. Tivlere, der vel ogsaa har levet, da Sagnet blev til, siger, at det ogsaa hjalp til, at der var Modblæst.

Efter Afskrifter af Nørre Rangstrup Herreds Tingbog, som Dr. Troels Fink har foretaget, og jeg har faaet Lov til at læse, har man allerede i 1730 i Bovlund foretaget Magelæg af Englødder, som blev taget ud af Fællesskabet. Foruden Tingsvidnerne var der 18 Navne under Forretningen. Det var atter for Tinget i 1732, 1740 og 1744, hvor Protester blev behandlet. Til sidst har alle 25 Lodsejere underskrevet et Forlig. Branden i 1773 gav Stødet til en fuldstændig Udskiftning og delvis Udflytning. Bymarken blev opmaalt af Landmaaler Hans Clemensden i Gestrup, der sammen med 2 Sandemænd fra Vellerup og 1 fra Branderup foretog en Bonitering, saa Udskiftningen kunde foretages efter Areal og Godhed. Man er paa Forhaand tilbøjelig til at antage, at »Smaafolkene« (Boelsmænd, Kaadnere, Inderster og Forbedelser) vilde trække det korte Straa ved Udskiftningen. Det er overraskende og glædeligt at se, hvor godt de er i Stand til at holde paa og faa deres Ret. »Forbedelserne i Boulund for Retten fremkom og reserveret dem deris Rett i Byen som de haver haft af gammel Tiid, efter en gammel Tingsvindes Copi D. dato 19. Jan. 1591, som Boulund Naboer haver schreeven deris Navne under 1719«, hvori deres Græsningsret fastslaaes.

4 Forbedelser, som klagede, fik for deres Græsningsret 3 Ottinger, altsaa hver $\frac{3}{4}$ Otting, saa de kunde med god Grund skrive under paa, at de nu var tilfredsstillet. Peder Hansen

Fløj skrev under »med førte Haand« — de andre kunde selv skrive deres Navne.

Den egentlige Udskiftning begyndte 1773, Jorderne blev opmaalt og boniteret 1776 og delt 1785.

Gaarden, som nu er døbt Thorsmark, de 2 Gaarde paa Mølbjerg (1784 var der 3 Mølbjerggaarde) og Kaadnersteder i Baalsted og Nymark og et Kaadnersted paa Bovlundbjerg blev udflyttet, saa der blev mere Plads mellem Gaardene i Byen. Allerede længe før Branden var de Bygninger, som hovedsagelig var af Træ, forsvundet, efter at Skovene var blevet forhuggede. I Stedet blev Kamp- og Mursten benyttet. Man havde ikke brandforsikret. Naar en Bygning var brændt, eller man af anden Grund vilde bygge, lavede man sig af Kampesten en Ovn, der kunde rumme omkring 5000 Mursten og Naboerne hjalp til med at faa bygget. Den gensidige Hjælpsomhed erstattede Forsikringerne. I mine Drengaar i Firserne var der mange Rester tilbage af de Bygninger, der blev opført efter Branden — ja endnu er der Spor tilbage. De var smalle og lave. En jævnhøj Mand maatte bøje sig, for at komme under Dørkarmen, og man kunde støde Panden mod Bjælkerne. Der var grønlig, blyindfattede Ruder i Vinduerne, som ikke kunde lukkes op. I Stedet for egentlige Soveværelser var der »Indlaatsseng« (Alkover) i æ Døns (Dagligstuen). Jeg har ofte sovet i Alkover, saa jeg ved, at Folke-maalets Betegnelse var træffende — og det var værre den Gang, da Vinduerne ikke kunde aabnes. En Overgangsform mellem Alkove og alm. Soveværelse fik nogle ved at lave et lille Sovekammer midt inde i Huset, saa det kun havde Vindue ud til Forstuen, som endog kunde vende mod Nord. Jeg kender en Gaard, hvor man endnu benytter et saadant Sovekammer, dog med Forstuen mod Syd. Alkoven og de tilsømmede Vinduer var medvirkende til den store Udbredelse, Tuberkulosen havde. I Stedet for Komfur havde man aabent Ildsted, Arne, med en et Fag vid Skorsten over. Mod Ovnen mundede Aabningen af Bageovnen, indtil den paa Grund af Brandfaren blev tvunget

udenfor til et særskilt liggende Ovnhus. Til at bære Gryderne havde man en Jerntriefod, eller de kunde hænges i en Kjeldskle, hvorfra Gaaden: »Klink op, klink ned? min Kjeldskle«. Indtil Arnen mundede ogsaa Aabningen af Dagligstuens Bilæggerovn, som altsaa blev fyret fra Arnen. Den virkede altsaa ikke til Luftfornyelse i Dagligstuen. Der blev sikkert ikke flottet med Varmen i den Tid. Vi Drengene kiggede ofte om Vinteraftenerne ind ad de blyindfattede Ruder til en Kaadner, der var født omkring 1800 Tallet, om han som sædvanlig var kravlet op paa Bilæggeren, for at ingen Varme skulde gaa til Spilde.

Gaardens Dagligstue var Vinteraftener fyldt af Familien og Tyendet. Kvinderne kartede Uld eller spandt Uld eller Hør. Karlene lavede Tækkereb af Ruglanghalm. »Det paaligger hver Tjenestekarl om Vinteraftener at sno 100 Tækkereb hver paa 5 Favne«. I de 8 Huse og 12 Kaadnersteder har man foruden lignende Selvforsyningsarbejder haft travlt med at kniple for at tjene rede Penge ind. Der gik en Grænse for Hjemmeindustri saaledes, at man i Agerskov Vestersogn kniplede, i Østersognet strikkede man Strømper, Trøjer og Huer til Salg, foruden at man i Rangstrup brændte Tørvekul, der blev solgt til Smedekul. For at spare paa Lys og Varme gik man sammen med Knipleskrin og Lyskugle, en vandfyldt Glaskugle, der ved at virke som Brændglas kunde samle Lyset paa Kniplingen.

Naar man ser paa Aagaards foranførte Omtale af Indersterne, er jeg tilbøjelig til at tro, at de har faaet forholdsvis mindst Udbytte af Udskiftningen. Fællesskabet havde mange Ulemper og var moden til at forsvinde. Kun naar enhver havde fri Raadighed over sin Særmærk, var der Mulighed for Fremskridt ved, at den individuelle Dygtighed kunde udfolde sig. Men Landsbyfællesskabet havde ogsaa i nogen Grad været en Støtte for de svage. Ved selve Udskiftningen var der jo nogen Mulighed for, at den klogeste, dygtigste og stærkeste trak det længste Straa. Jeg har dog ikke tilstrækkelig Viden om Indersternes Levevilkår før og efter Udskiftningen til at begrunde mere end en Formodning. Derimod ved jeg, at Inder-

sterne og Kaadnerne havde en lav Lefevod i Forhold til Bønderne i første Halvdel af det nittende Aarhundrede. Den foran omtalte Kaadner, der var født omkring 1800, boede til at begynde med i en Hytte med Vægge af Græstørv. Ogsaa om en anden vides det, at han boede i et »Sajthus«. Naar Kaadneren havde faaet en Bøtte Smør samlet, startede han, før Fanden fik Sko paa, med Mellemmad, Træsko og Smørbøtte paa Trillebøren de $3\frac{1}{2}$ Mil mod Aabenraa. Der blev ikke givet en Skilling ud paa hele Turen, og Sliddet paa Fodtøjet var kun, at Træskoene blev brugt i Aabenraa. Man siger, at han en Gang ned ad Skedebjerg, hvor Vejen den Gang faldt mere brat, kom i en saadan Fart, at Smørbøtten hoppede af og trillede foran. Da han var bleven Enkemand, tilberedte han selv Maden paa den Maade, at han kogte Grød til en hel Uge, og der gik den »Krønike« (maaske er det et Vandresagn), at naar Grøden sidst paa Ugen var ved at blive lodden, saa den ikke rigtig vilde skride ned, saa skænkede han sig en Snaps (af den til 27 Penning Flasken) og sagde til sig selv: Den faar Du, naar Tallerkenen er tom! Men naar Maalet var naaet, hældte han Snapsen i Flasken og sagde: Ha! der snød Du Dig godt! Selv om han vel nok var Mesteren i Slid og Sparsommelighed, saa var alle flittige og havde Respekt for rede Penge. Da Tiderne sidst i 1820erne begyndte saa smaat at bedres, kunde man faa bedre Huse og faa Marken forbedret.

I Agerskov begyndte enkelte at bruge Mergel i 1795. I Bovlund, hvor man takket være den store Høavl ikke trængte saa haardt til større Høstudbytte, holdt man igen med at benytte det nye Middel, som jo skulde give en rig Fader og en fattig Søn. Fra flere Sider har jeg den mundtlige Overlevering, at man før Merglingen ikke kunde dyrke Byg paa Bovlund Agermark, der jo ellers ved Hjælp af det meget Hø kunde gødes stærkt. Derfor havde hver Gaard en Bygager ved Brandrup Mølle, hvor der er en rød, kalk- og jernholdig Slemjord. Saaledes fik man altsaa Byg til Gryn og Malt. Med Hensyn til Gryn var »Tarre« (Boghvede) Hovedsagen. Selv om man saale-

des kunde hjælpe sig uden Mergel til Agermarken, saa laa det nær ved Hjælp af den at angribe Heden, de lynggroede, lidt højere Partier af Fladen. Der var Engmergel visse Steder, men den var vanskelig at komme til for Vand, og den virkede ogsaa for hurtigt og kraftigt, saa Jorden blev for løs og »olm«. I Bakken var der ogsaa Mergel, rigtignok kun mager, saa der skulde anvendes meget af den, og den laa dybt, saa der var megen Afrømning. Til Gengæld virkede den heldigt og længe -- dens Lerindhold virkede ogsaa gavnligt i den stærkt humusholdige Hede. I Bakkejorden har vi nu dels mindre Mergelgrave, hvorfra senere den omliggende Agermark er bleven merglet, dels store Grave, hvorfra ogsaa Heden er blevet merglet. I Bakkens bratte Fæld mod Vest er der en stor Mergelgrav, som nu kaldes æ Dal. Derfra har man kunnet køre Mergelen ud med Hestekøretøj; Vandet kunde selv løbe bort. Fra den har Baalstederne, der ikke havde Lermergel i deres egen Jord, hentet Mergel til deres Hede.

Det var et stort Arbejde at mergle og kultivere Heden, men til Gengæld fik man god Jord, fortrinlig til Græsning og Høslæt, og brugelig til Kornavl, om end Straaet blev mindre stivstraaet, lettere gik i Leje, end paa Bakkejorden. Efter Hedens Opdyrking gik man i Gang med at mergle Bakkejorden. Min Moder, der var født 1831, har fortalt, at hun som lille Pige hjalp til med at køre Mergel ud, skønt hun var Datter af en velstillet Gaardmand. Hun har naturligvis kørt Mellemvognen, saa de maa have haft 3 Spand i Gang. Man har altsaa ikke først i Fyrrerne været færdig med første Gangs Mergling af Agermarken.

Naar jeg nu forlader den Del, hvortil Knud Aagaard hovedsagelig har været Kilden, saa er der Grund til at nævne, at han var en af de første, der varmt gjorde opmærksom paa det meningsløse i, at Tysk i et dansk Land af Myndighederne benyttedes over for en Befolkning med dansk Modersmaal. Han kom i saa Henseende 16 Aar før P. D. Chr. Paulsens berømte Skrift om Danskheden i Sønderjylland, men Aagaards Indlæg

var mere lejlighedsvis og naturligvis ikke saa vægtigt og virksomhedsfuldt som Paulsens.

Jørgen Fausbøl paa Branderupmølle, hvis meste Jord ligger i Bovlund, har samlet og i 1910 udgivet »Minder fra Ager-skov Sogn«. Jeg husker 60 Aar tilbage, og de gamle Folk, jeg har lyttet til, fortalte om »Bonepart« (Napoleon), altsaa 130 Aar tilbage.

Den forholdsvis Velstand hos Bønderne i vor Egn, som Aagaard skildrede i 1815, holdt sig ikke, selv om det ikke blev saa strængt, som Nord og Øst for Kongeaaen. Omslaget i Tiderne var jo allerede forlængst begyndt i 1815. Krigen og Statsbankerotten i 1813 havde virket. Papirspengene blev værdiløse. Min Moster fortalte, hvorledes Bedstefader gemte 8000 Daler i Papir, som en Mand havde givet ham og sagt »Kvit«. De var og blev værdiløse. Det blev i Familien anset for at være et Slags Kæltringeri, man havde været ude for. De virkelige Priser paa Landbrugsprodukter sank og holdt sig meget lave i lang Tid — først ved 1828—30 begyndte en langsom Stigning. Der maatte slides og spinkes og spares. Man maatte tage det, som senere Kromanden i »Nykro«. Konen raabte ud til ham: Quitzau! Skal 'et vær' Vælling eller Grød? Helst Vælling, de tejer it saa manne Gryu! Ellers var det jo særlig de rede Penge, det var smaat med. Naar det var saa strengt og smaat, saa maatte man have noget til at sætte Kulør paa Tilværelsen. Man brændte Brændevin i hver Gaard. Vel var det forbudt; først at brænde til Salg, senere al Hjemmebrænding. De dyre Kobberremedier dertil blev konfiskeret, naar det blev opdaget. Men det var, som om den forbudne Frugt kom til at smage endnu bedre. Foruden for i al Almindelighed at lette Sindet, var Brændevinen næsten ogsaa nødvendig til den megen Saltmad, som den stod paa i Aarets 11 Maaneder. Naar en Gaard havde brændt Brændevin, kom Naboerne for at smage — og hele Byen fik en »Letter«, en »Gibenakker« -- det kære Barn havde mange Navne, som tildels indeholdt en Gradsbetegnelse. Var den høj, havde man: »traa't Pe'r a æ Lovt«. Den daglige

Snaps til Maden hørte sig til, Kaffepunsch kom frem og blev almindelig, eller man drak en Drik fremstillet af Dagligøl, Sirup og Brændevin, undertiden blev der trakteret med Mjød — Resultatet var, at mange fik mere Spiritus, end godt var, ja adskillige blev drikfældige. Jeg ved endog Koner, der var det.

Nogle maa selv under den fattige Tid have haft en Reserve af blanke Dalere paa Kistebunden. Vor Nabogaard er i mange Henseender lærerig. Den var sikkert en Gang i det attende Aarhundrede $\frac{1}{2}$ Fæstegaard, altsaa 2 Ottinger. Først ejede Rasmus Jepsen den, saa Hans Rasmussen (først i 1771 blev det befalet, at enhver skulde føre fast Stamnavn). I 1785 (tysk Dokument) faar Hans Petersen den, han kan jo have giftet sig ind (Enker med Gaard var efterspurgte). Et gulnet Skriftstykke paa tysk fra 1797, der svarer til de nuværende Artikelbogsuddrag, viser, at Hans Petersen ogsaa har 1 Enottinggaard paa 39 Tønder $5\frac{15}{16}$ Skæpper, deraf 19 Td. $6\frac{1}{16}$ Skp. Eng, 7 Td. $2\frac{8}{16}$ Skp. Ager og 12 Td. $5\frac{6}{16}$ Skp. Hede. Senere blev ogsaa Heden til Eng eller Græsning. Denne ene Otting har ikke haft særlige Bygninger, men hele Gaarden blev nu paa 3 Ottinger, med ialt ca. 79,5 ha.

Mads Christensen faar den i 1799 (tysk Dokument). I Fæstepenge (Indløsning) betales der hver Gang 8 Rigsbankdaler rede Sølv af hver Otting for Ejerskiftet.

Mathias Bertelsen Møller faar den 1810 (tyske Papirer). I 1834 gifter hans Enke sig med Chr. Simonsen fra Rurup, og den 16-aarige Ansine Møller bliver udskiftet (nu paa Dansk) med 2320 Rigsbankdaler rede Sølv. Selv om »Tiden« nu var i langsom Bedring, kunde denne Sum ikke være holdt over siden Statsbankerotten. Nu bedres Tiderne jævnt. I 1841 køber Chr. Simonsen et Ejendomskaadnersted paa godt 9 ha ind til. 1845 bytter Simonsen Gaard med Marten Refslund, der var født paa vor Gaard i Bovlund, men den ældste Søn Hans Refslund fik naturligvis Gaarden, og saa matte den yngre enten som almindeligt blive gaaende ugift og arbejde paa Stavnen, finde en Enke med en Gaard, eller en velhavende Kæreste, saa man kunde

købe en Gaard. Marten Refslund blev forlovet med Ellen Johnsen fra den nordøstligste Gaard (paa 90 ha). Ellen Johnsens Moder (forresten min Oldemoder) Maren Hanses var dygtig, men noget »storhjarte«. Hun fantaserede om, at de skulde flytte Gaarden op paa Bakken: »Saa skal mit og Hanses Navn staa i Guldtøgger (Bogstaver) paa Kvisten«. Men Hans vilde hellere lægge paa Kistebunden. Marten Refslund og Ellen købte Skibelundgaard i Branderup, og der blev deres Børn født, men han vilde hellere igen til Bovlund, for: »Æ vist it før æ kom til Branderup, te æ Mølstrøm (der gør Skel mellem Bovlund og Branderup Enge) gik for nørle«. Man holdt af at udtrykke sig forblømt. Ved Byttet med Chr. Simonsen kom der i Salgsdokumentet til at staa, at Marten Refslund skulde give 3200 Rigsbankdaler i rede Sølv. Nu havde man Dalerne. Vel svingede Priserne paa Landbrugsprodukterne, men Hovedlinjen var en støt Stigning, og Udgifterne steg ikke tilsvarende. Det blev smaat for Tyendet og Arbejdsfolk. De Bønder, der sad paa Gaardene, huskede alt for godt, hvor smaat det kunde blive, saa de sled og spinkede og sparede endnu, selv om det nu ikke var en Nødvendighed mere. Den ryddede og første Gang merglede Jord havde givet store Afgrøder. Det var dygtige Bønder, og de havde Sans for mere end at samle Penge. 2 af Bønderne sendte deres Sønner til den lige oprettede Rødding Højskoles 2 Vintres Kursus. Om det Slægtleds Tænkemaade tror jeg at kunne have nogen Mening fra gamle Folk, der som unge havde faaet deres Præg af den.

Det almindelige var jo, at den ældste Søn skulde have Gaarden kvit og frit, og saa fik de andre Børn rede Penge til Deling, saaledes at Sønner fik en Broderpart, der var dobbelt saa stor som en Søsterpart. Denne Arvedeling var ogsaa en Spore for Forældrene til at samle rede Penge. Til Gengæld for den mindre Søsterpart fik Døtrene et forsvarligt Udstyr. Hver fik blandt andet en kunstfærdigt beslaaet og malet »Helkiste«, proppet fuld af Sengetøj og broderet Linned. Det tog lang Tid at dyrke Hørren og lave det tilrette, saa man begyndte straks.

Der var Brudelinned og meget andet. En Dag i Firserne havde min Søster været ved at rydde op i Mosters Kiste, og saa kom hun glædestraalende ned med et Linnedkunstværk over Armene: »Nej, Moster, hvad er det dog her, jeg finder!« Moster blev lidt forlegen og vilde ikke rykke ud med Sproget, men Søster blev ved at trænge paa, og saa kom det til sidst: »Det er min Ligsærk«. Søster gav et Skrig og smed Linnedet, og hun blev ved at græde og klage, indtil Moster gav Lov til at brænde Ligsærken. Jeg husker det, som om det var to ret forskellige Livsindstillinger, der mødtes. De kunde ikke gaa hen at købe alting færdig. Moderen og den unge Pige har siddet og syet ikke alene Brudelinnedet, men ogsaa Ligsærken. Da førte der altid en bred Dør gennem Gavlen ind i æ Pissel (Storstuen) — den var lavet til Ligkisten, der ikke kunde komme anden Vej. De gamle har sikkert haft en Livsindstilling i Lighed med Saga- og Vikingetiden, da en tynd Planke bar over det dybe Hav. Man var ikke saa ræd for Døden, som senere. Det var en mere dramatisk Indstilling. I samme Retning virkede, at man ikke benyttede Sygehuse og Sindsygehospitaler. Vi maa være glade ved, at vi har dem, men at de almindelig Syge og de Sindsyge blev i Hjemmene, maa have paavirket Livsindstillingen, gjort den dybere. Moster sagde tit: at dø er ikke det værste, der kan ske!

Der var ogsaa nogen Skæbnetro, maaske en Rest helt fra Hedenskabet. De gamle Koner sagde i Firserne: »Det skulde nu saa være«, og saa rystede de alvidende paa Hovederne. De troede fast og sikkert paa Varsler og Spøgeri. Mørket var ikke alene mere knugende, fordi de kunstige Lyskilder var saa primitive (i 1863 kom den første Petroleumlampe til Byen), men desuden dækkede det over Væsener, der kunde være fjendtlige og i hvert Fald var uden for den tørre Fornuft. Mændene slet altsaa i det, men Kvindernes Arbejdsindsats var meget større og mere trælsom, og det holdt sig længere end Mændenes overdrevne Slid.: Helt til Fabrikkerne, Mejerier, Bagerier, Slagterier og Ølbryggerier aflastede dem i 1890erne. Naar Mændene

i den lange Sommerdag fik sig en Middagssøvn, saa vadskede Pigerne op og malkede til Middag. Naar Karlene efter Aftensmaden var fri, skulde Pigerne vadske op, derefter om Vinteren benytte Karte eller »Spindehjul«, medens Karlens Aftensarbejde var hørt op, skulde Pigerne atter malke, og til aller sidst servere »Kvældsnavder«, hvorefter Karlene gav Køerne en Kvældsgift. Kvinderne kom ogsaa med til Markarbejdet — f. Eks. skulde de endog sprede Gødningen paa Marken. En Gaard, der var kendt som en god Plads, men med Arbejde endnu et Stykke ud over det almindelige, havde en dygtig og mundrap Pige, som de vilde fæste igen. Hun svarede: Skal jeg blive et Aar længere, saa skulde det da være som Karl! Som Dreng sad jeg en Gang og hørte nogle gamle Koner tale om, hvorvidt de vilde ønske at gøre det hele om igen, hvis nogen kunde give dem deres Ungdom tilbage. De var rørende enige om, at det skulde de ikke have noget af. Godt, at man snart var saa vidt, at man kunde slippe for Sliddet og Slæbet! Der kom »Jyllandskarle« og Piger hertil fra nord for Kongeaaen, fordi Lønnen var større her. Mange kom fra Vestjylland og deres »Lær« var mangelfuld, da den »Vestjydske Skoleordning« den Gang var mindre god. En Pige fra »Det blaa Vand« blev gift paa en Gaard — det blev en ferm og dygtig Kone, der vel kendte Tallene, men ved Brøkerne sagde det Stop. Da hun var i Agerskov for at købe ind til Jul, sagde Høkeren: Skal det være et Fjerdedels eller et Ottendedels Pund Kanel? »Lad det nu blyv' ved et Fjerring, for nowe skal e'n ha, men nowe skal e'n pinde aa undvær'«.

Naar man, som det sig hør og bør, fik Penge tilovers, saa var det rarest at anbringe dem ved at købe Jord, der igen kunde forøge Overskuddet, men ingen Bønder vilde sælge, det kunde mest ske ved at købe et Kaadnersted, naar et saadant blev til Salg, og saa lægge det ind under Gaarden, som Chr. Simonsen havde gjort i 1841. Naar der var flere Sønner paa en Stavn, saa var det Undtagelse, at en af de yngre købte Gaard — han havde simpelt hen ikke Penge til det, hvis han ikke kunde

fange en Guldfugl. Hele Købesummen skulde jo udbetales, for det var ikke almindeligt med Prioriteter i Gaardene. Den honnerte Ambition forbød, at man nøjedes med at købe et Kaadnersted. Saa blev man gaaende hjemme hos den ældste Broder, der havde faaet Gaarden — arbejdede med og blev regnet for at høre til Bønderne. Da Guldfeberen kom, forsøgte flere af de Bøndersønner, der ikke kunde arve Gaard, deres Lykke i Kalifornien og Australien. De fleste kom efter nogle Aars Omflakken hjem igen og blev gaaende paa Stavnen. Jeg ved om flere Steder paa vor Egn, hvor der gik saadanne ugifte Bøndersønner, endog 2—3, der blev ved med at kaldes Drengene til deres Død.

Man kunde jo ogsaa anbringe Overskuddet fra Gaarden i en af de Sparekasser, der var bleven oprettet, men det var dog saa sin Sag. Saa hellere en fin 1. Prioritet. Naar en Kaptajn i Aabenraa eller paa Løjtland vilde have sig et Skib, kørte han rundt paa Landet og afhændede »Skibsparter«. Det blev kaldt at have »Skif i æ Sø«.

En Bovlunder, der ellers, som ofte Tilfældet før, gik og købslog med sig selv i Vinterens lune Stald, havde faaet Tvillingen, og Karlene hørte ham sige: »To Skif i æ Sø, 12 Stud' aa æ Staald, 2 Dreng i æ Vug' (Haandslag) — det klasker minsæl Else Mari!«

Det næste Slægtleds Bønder, de der var unge sidst i Fyrerne, Halvtredserne og Tredserne, fik en ganske anden Indstilling. De vidste, at der var Velstand i Hjemmet. Bønderne blev grebet af den nationale Vækkelse, Skolelærere og Præster var af en ny Aand, enkelte Bøndersønner kom paa Rødding Højskole, og de blev Førere paa Hjemegnen. »Dannevirke« kom med Tømmervognene til Oksgaard, blev hentet der og gik paa Omgang. Min Forgængers Fader førte som ung Gaardmand Dagbog i 1850, hvor han overordentlig velskrevet skildrer sine Følelser, citerer Schiller, Oehlenschläger og andre. Landbruget er noget, som kun hindrer Aandens Flugt. »I Morgen skal vi

køre Rug ind, og saa kan jeg ikke komme over at se til Ingeborg. Bare det vilde give Regn!»

Det første »Danske Samfund« i Nordslesvig blev stiftet 1855 hos Bunde Refslund den ældre i Bovlund. De holdt Møder, skaffede Bøger (Saxo og Snorre fra Grundtvig med egen Haand) og Sangbøger. Samme Aar holdtes et Folkemøde paa »Hyholm«, som Pastor Vaupel og Gaardejer Lorenz Outzen i Bcylund havde faaet i Stand. Marten Refslund gjorde Testamente i 1859, fordi han var syg og forudsaa, at han snart skulde dø (hvilket kom til at passe).

Den udestaaende Formue paa 4800 Rigsbankdaler skal de 2 Døtre have. Sønnen Bunde Refslund d. y. skal have Gaarden med en første Prioritet paa 4800 Rg.b.d. til 3 pCt. p. A. til lige Deling mellem Søstrene, og en Aftægt til Moderen. Det var altsaa en ny Anskuelse for Arvedelingen, der havde begyndt at gøre sig gældende. Døtrene skulde, saa længe de er i enlig Stand, have fri Tilflugt til Stavnen og forsørges af Stavnsens Besidder med alle Fornødenheder undtagen Klæder mod en billig Erstatning.

Som Aftægtshus for Moderen skal Besidderen bygge et Hus, der er 6 Fag (18 Alen) langt og 12 Alen bredt med Jernkakkellovn og Bræddegulv tvende Steder. Han skal aarlig levere 7 Læs strøgne og 7 Læs gravede Tørv, 3 Td. Rug, 1½ Td. Boghvedegryn, 2 Td. godt Byg, 1 Td. Bygmalt, alt frit malet, et halvt fedt Svin paa 16 Lispund (à 14 Pd.), 3 Lispund Faarekød og Bagdelen af en fed Bede, 2 Lispund Oksekød, alt røget, 1 Lispund afsmeltet Faaretalg til Lys, 1 Skæppe Salt, 2 Pd. Humle. Om Sommeren daglig 2 Kander (= 4 Liter) nymalket Mælk, om Vinteren 1½ Kande. Ugentlig 3 Pund Smør og ½ Snes Hønsæg. Om Efteraaret 4 Pd. god Faareuld, 1½ Lispund uheglet Hør, 2 Td. Kartofler og 2 Læs hvidt Gulvsand. I Haandpenge betaler han 50 Rg.b.d. aarlig og Højtidsofferet. Han skal stille Vogn efter Aftægtsnyderens Ønske, holde en Pige til hende, betale Læge og Apoteker og en hæderlig og kristelig Begravelse.

Bunde Refslund fik de 3 Ottinger Fæstegods overdraget mod 8 Rg.b.d. pr. Otting i Fæstepenge. Den 2. 2. 1870 fik han Arvefæstet ophævet mod 8 »Prøjsere« (à 3 Mark) pr. Otting.

Bunde Refslund fik de 3 Ottinger Fæstegods overdraget senere blev gift, og han gav dem yderligere 3 ha Agerjord og 6 ha Eng. Han gav adskilligt bort, hvor der var Trang, og laante sine Tjenstefolk Smaabeløb, naar de skulde i Vej — de blev alle tilbagebetalt. Da Frimenigheden vilde bygge Kirke, gav han 8000 Mark dertil. Han havde ikke alene Vilje men ogsaa Evne dertil, fordi han var blevet i dobbelt Forstand godt gift med en Gaardmandsdatter fra Bovlund, der bragte Penge og 20 ha Jord. Han var jævnt dygtig og havde Forstand paa Penge, og hans Kone var flittig og ualmindelig dygtig, da Tiderne var gode indtil sidst i Halvfemserne, var der en ikke ubetydelig Formue til Gaarden, da de døde, skønt deres Levofod var ret høj med et betydeligt Gæsteri.

Dette var en Ting for sig. Det almindelige, daglige Liv gik efter gammel Bondeskik. Som Dreng var jeg tit der Natten over, og det var saa forskelligt fra Livet hjemme, saa jeg lagde skarpt Mærke til al Ting. Selve Gaarden var firelænget — en »omlaet« straatækket Gaard. Den vestre Længe med Hestestald og en Del af Stuehuset var fornyet i 1863. Der var 2,62 m til Loftet, som var gibset, saa det var Udtryk for den nyere Tids Smag og Evne. De øvrige Bygninger var ældre, en Del endog fra 1773. Vilde man ind i Gaarden, gik man gennem Døren i »Gangerporten«. Der var en anden »Port«, men den blev kun benyttet ved Hø- og Kornhjemkørselen. »Gangerporten« gik ud til Bygaden. Om Dagen var den ofte aaben — kun om Natten blev den stænget, og saa var Gaarden som en Slags Fæstning.

Den omlukkede Gaardsplads var lun, om Sommeren lummer. Skønt Høns kaglede og Ænder skræppede, syntes jeg, at det var det fredeligste, jeg vidste. Kom man der en Søndag Eftermiddag i Høslættiden, saa laa i Karlekammeret 2 af de faste Karle og 2 Høstkarle og sov de retfærdiges Søvn og

snorkede, som kun Træthed og god Samvittighed kan præstere. »Stordrengen« og »Lilledrengen« svarede energisk fra Høgulvet.

Til Middag spiste hele Husstanden ved et hvidskuret Bord i »æ Borrestow«. Hver Ugedag havde sin Ret. 2 Dage om Ugen gav det Pandekager, Budding, Ovnkage eller Melboller, foruden Skemaden, der altid spistes efter Gaffelmaden fra 3 Fællesfade. Der brugtes Træskeer, enkelte havde sine Ejendomsornskeer. De 5 Dage om Ugen gav det saltet og røget Sulemad. Kun nogle Uger efter Slagtedagen gav det fersk Kød, Blodpølser, »Fersksup'« og »Sortsup'«. De kogte Kartofler blev med Pillen paa hældt i Dynger ned over Bordskiven, og saa kunde enhver pille sig en saa stor Stak Kartofler, som han troede, han kunde spise. Saa kom Pigerne og ragede med en Karklud Pilningen ned i Svinespanden, fordelte Træbrikser til enhver, og Madmoderen stod for Bordenden og skar et Stykke Okse- eller Faarekød og et Stykke Flæsk af til hver. For den anden Ende sad Gaardmanden, Karlene i Rangfølge, nederst Stordrengen og Lilledrengen. Pigerne skulde spise staaende. Naar Sulet var tildelt (der blev ikke budt anden Gang), kom Pigerne og satte 2 Pander med Duelse paa Bordet, hvori man dypede Kartoflerne. Søndag og Mandag fik man Grønkaalssuppe eller gule Ærter. Man fik tit Vælling og Grød, sjælden Sødsuppe. Til Aftensmad fik man nykogt Grød med skummet Mælk til uden Brød, eller kogt Mælk med Grød i og et Stykke Fedtebrød til. Til Davre fik man kogt Mælk og Grød og et Stykke Fedtebrød. Om Vinteren fik man »Kvælds-nar'« kogt Mælk og et Stykke Fedtebrød. Om Sommeren Formiddags- og Eftermiddagsmellemmad: 1 Stykke Rugbrød med Pølsepaalæg og 1 Stykke med hjemmelavet Skummetmælksost.

For meget af Arbejdet var der fra gammel Tid Hævd. En Karl skulde i en Dag stryge 2000 Tørv og slaa 1 Karlsslæt = 1 Td. Land = $\frac{2}{3}$ ha Græs. Man vidste, at hver Eng var saa og saa mange Karlsslæt, og hvert Spænd skulde køre et bestemt Antal Læs Hø fra hver Eng. Tørvestrygningen og Græsslaa-

ningen var vel svært Arbejde, men naar man hang i, kunde Maalet naas i 8 Timer, for Resten kunde man sove eller hvile. Naar der blev stakket Hø, kunde der først begyndes, naar Duggen var borte, men til Gengæld blev man ved, til man var færdig, eller til det blev mørkt i den lange Sommerdag. Strengest var Hjemkørselen. Vognene blev efterhaanden større, og dermed tog det fastsatte Antal Læs længere Tid. Der blev begyndt Kl. 2 om Natten, kun holdt Hvil, mens man spiste, og ofte blev Kl. 10 om Aftenen, før Dagens sidste Læs kom i Hus. Karlene hvilede jo, mens de kørte, og Hestene, mens der blev læsset paa og læsset af. Det kneb værst med Søvmangelen. Man fortalte, at da Manden paa en Gaard en Morgen under Høsthjemkørselen kom op Kl. 2, sad Karlene og sov med Skeen i Haanden ved Bordet, hvor de havde sat sig til Nadveren. Hos Morbroders fik Karlene en Gang »Høfeber«, da de havde kørt Hø i 3 Dage. Høslætten var Aarets travleste — og muntreste Tid. En Gaard havde i et særligt frugtbart Aar 300 Læs Hø. Skønt Læssene var mindre end nu, er det dog en stor Arbejdsindsats, da der ikke kendtes til Maskiner. Der var 40 ha at gaa over med Le og Haandrive. De større Gaarde havde hver 2 ekstra »Høstkarle« i Juli Maaned. Det var Husmænd fra Nørrejylland, der kom Aar efter Aar, indtil de blev for gamle, for at tjene den store Maanedsløn (i Firserne 1 »Prøjer« = 3 Mark om Dagen). Kornhøsten var ikke nær saa svær, saa den kunde man sagtens klare med eget Tyende. Roer var endnu ikke i Brug. Da man var blevet færdig med Merglingen, havde man en »rele« Vinter. Man blev gerne færdig med Vinterpløjningen til November, og saa var der ikke andet at lave end at røgte Kvæget og bruge Plejlen, indtil man havde udtærsket.

Skønt man ikke havde Besvær med Roer, tog Røgtningen adskillig Tid. Da der ingen Fodergang var, skulde man bagfra op mellem hvert Par Kreaturer med hver Givt. Der var ikke nogen egentlig Krybbe, kun en smal Fjæl paa Kant for at holde lidt paa Høet, Skaftekornet og Halmen. Hvert Par Kreaturer skulde 2 Gange om Dagen løsnes, »slaas af til Vands«,

for at de kunde gaa hen til Vandtruget. De havde ogsaa godt af at røre Lemmerne, hvad særlig Ungkvæget förstod at paa-skønne, saa det gav Besvær og der blev uddelt mange Klø, før de igen kom paa Plads og blev bundet. En noget heftig Bonde svovlede over dem, medens de lavede Spilopper. Karlene morede sig med at optælle, at der gik gennemsnitlig 20 Stokkeslag og 25 Eder paa hvert Par, der havde været tilvands.

At tærskte Korn med Plejl ansaas for et haardt Arbejde, særlig naturligtvis naar det var paa Akkord, hvorfor man siger: »Han æder som en Tøndetærsker«. Det var ikke et Arbejde, der kunde skulkes ved. Naar Plejlen var i Gang, lød de takt-faste Slag over hele Gaarden — det gav en vis Idyl og Hygge. Jeg har tærsket med Plejl i flere Vintre, og husker det som skrækkelig kedeligt med det ensformige Arbejde Dag for Dag ---. De gamle syntes, at det var saa rart og »rele« at kunne gaa i Hi hele Vinteren i Stald og Lo og kunne være ligeglad med, om Vejene udenfor føg til. Man skulde jo kun til Mølle en Gang hver fire Uger og til Kirke efter Skik og Brug. Det samme kunde forresten være vanskeligt nok, for Hestene var den sjældne Gang, de kom ud, saa kaade, saa de ikke var til at styre, med mindre man havde redet dem træt først, og saa kunde det endda gaa galt. Der gaar endnu Frasagn om, hvorledes et Køretøj kørte løbsk fra Kirken, og alle Passagererne fik Brud paa Lemmerne ved at vælte paa den frosne Jord.

Der herskede patriarkalske Forhold. Til daglig spiste hele Husstanden af samme Gryde, gik alle klædt i hjemmelavet Tøj, og Tyendet blev ofte i aarevis i samme Gaard. Jeg ved endog om flere Tilfælde, hvor Tyendet blev hele Livet i samme Gaard og blev »flegfør« efter jydsk Lov. Pe'r begyndte som »Lilledreng« i en Gaard, avancerede til »Stordreng«, »Tredjekarl«, »Andenkarl«, »Avlskarl«, som blev alt betroet, da han blev gammel, gik han og lavede Puslearbejde, og nu blev han regnet for at høre til Familien; han syntes selv, at han havde Part i Børnene, som han tit havde passet. Han kom med ind, naar der kom fremmede. Da han blev svag, blev han omhyggelig

plejet, og da han døde, blev der holdt en Begravelse, som for en af Familiens egne — sat en Sten paa hans Grav, og den »flegføres« sammensparede Skillinger gik, som jydsk Lov bestemmer, tilbage til Stavnen.

Saa man nærmere til, var den sociale Forskel ikke saa lille, som den kunde synes. Det hørte til en meget sjælden Undtagelse, at en Gaardmandssøn giftede sig med en Tjenestepige, eller en Gaardmandsdatter med en Tjenestekarl. Der var vel ikke stor Forskel paa Bønderbørns og Tyendets Levemaade, naar de i Fællesskab arbejdede paa Gaarden. Naar en Tjenestekarl og en Pige vilde giftes, ydede Husbonden dem ofte en vis Hjælp, men det Liv, de saa gik ind til, som Arbejdsfolk, Landsbyhaandværker, Husmænd o. s. v. var fattigt. Der var Brug for »Mergelkrittere«, og det var et haardt Arbejde at trille Mergel op af Graven. Det og at være Tøndetærsker om Vinteren blev kun daarligt betalt. Det samme gjaldt for Husmænd og Haandværkere, selv om det var noget bedre. Mange af dem trøstede sig med den billige Brændevin. Fausbøl fortæller om Arbejdsfolk, der spiste selvdøde Kreaturer, og endnu i 1880erne har jeg set det.

Skønt de altsaa havde det meget smaat i Forhold til Bønderne, var de dog ikke personligt fortrykte. Ogsaa de var fribaarne. Adskillige havde en Ko og arbejdede sig trods de ringe Kaar fremad, saa Slægten fik et Kaadnersted, og i et enkelt Tilfælde endte den med at have 2 Gaarde. En Skrædder fra en Naboby, der kom i Hjemmene og syede det Vadmél, man havde lavet, var godt hjemme i Holberg. En Arbejdsmand, der med primitive Apparater kunde lave et Slags Nivellement, blev benyttet til at planere Vandingseng. Han læste meget. En Dag kom han ind til B. Refslunds med en »Letter«, skraalende paa en ny Sang, der var kommet til Egnen, hvori der forekommer den passende Strofe: »Jeg har det herligste Rejsefølge«. De, der var drikfældige, kom naturligvis ikke fremad, og deres Kone og Familie havde det ondt. En gik som Kagekone, andre tjente paa anden Maade noget for at faa Føden til Familien.

»Hans« var lige umaadeholden med Drik og Arbejde. En Aften kom han og Kristian Slagter ind til Fader for at laane et Køretøj; de sagde, at de havde faaet Lov til at tage et Stykke Hornkvæg, som var død af »Rasselbrod« (Miltbrand). Huslagteren vilde sælge Huden (hvilket var forbudt og sundhedsfarligt), og »Hans« vilde benytte Kødets. Da de begge var fulde, og Fader fraraadede dem at benytte Dyret, vilde han ikke laane dem Køretøjet. De gik saa i Gang med Arbejdet og benyttede Trillebør. Hans' Kone malkede nogle Uger hos os: En Morgen i et forrygende Snevejr spurgte jeg hende om, hvorledes hun havde kunnet komme. »Ja, Hans soj aa, da æ støj op, hvad Satan vil Do ha aa æ Bælle i Daw«. Ogsaa med Eder var Hans umaadeholden — ellers var han god nok. Han blev gammel og kroget, før han døde.

Hans Hünding i Bovlund var gift med en Søster til den som tysk Landdagsmand kendte Amtsdommer Jürgensen. Jürgensens havde Dansk som Modersmaal, men fra gammel Tid var de paavirkede af tysk Kultur, og de blev slesvigholstensk sindede. Før 1864 lagde man ikke Mærke til, at Hans Hündings Sindelag var anderledes end de andres. Men da de andre blev fortvivlede over Tilbageslaget fra Dannevirke, tog han det let.

I 1866 byggede han et nyt Stuehus, der blev typisk for, hvad man ønskede og troede at have Raad til: 25 m langt, 10,5 bredt, 3,15 m Loftshøjde. Skifertag, 2 Kviste med Takker paa Kviste og Gavle. »Han skrev op, hvad det kostede, men da han kom til 6000 »Prøjsere« (18.000 Rigsmark), blev han led ved det.« Hünding hejste i 1870—71 det slesvigholstenske Flag, naar der kom tyske Sejre, og da Byens Karle i den Anledning troppede op paa Vejen uden for Gaarden, gik han i Stalden med en ladet Jagtbøsse. Han fik saa en preussisk Gendarm til at bo hos sig. Almindelige Lovovertrædelser var der ikke, men han gik saa paa Jagt efter, »de Syttenaars«, der var udvandret for at undgaa Soldatereden. De kom jo i Smug hjem paa Besøg. Branderup Møllerkone sagde til ham, at det maatte da være sært

saadan at gaa paa Menneskejagt, men Gendarmen svarede: »Det er nu min Gesjæft, lille Madam!«

I 1875 solgte Hans Hünding Gaarden til 3 Naboer, og købte en enligtliggende Gaard i Vellerup. Grunden var dels en national: Naboerne vilde gerne have den tysksindede ud af Byen, og han vilde gerne fra det nære Naboskab med de stærkt dansk-sindede. Men desuden var det endnu Tidens Løsen, at det gjaldt om at købe al den Jord, man kunde faa fat paa. Naboerne delte Jorden mellem sig. Den ene, Bunde Refslund d. æ., fik desuden Bygningerne, som han benyttede i Stedet for sine egne, der var ældre. Det var en »omlaat«, firlænget Gaard, der blev nedbrudt med Undtagelse af en Del af Stuehuset og en Stump Stald, der blev Bygninger for et Husmandssted.

Foruden Hans Hünding var der en tysksindet Gaardejer, som var tilflyttet fra den Gottorpske Del, og hans »Nisse« var flyttet med, og saa var der 3 Kaadnere, hvis nationale Sindelag var endnu mere mærkværdig. De kunde ikke et tysk Ord; havde ikke Spor af tysk Kultur — hvad der var i dem af gammel Kulturarv, var dansk. Men de sagde: Æ er tysk, og bar med rank Ryg alle Drillerier, de i den Anledning var udsat for. Grunden var ene og alene »Tras«, Modsigelseslyst. Havde Fler-tallet været tysksindede, skulde de nok have vedkendt sig deres Danskhed, for den var, trods deres egen Benægtelse, ægte nok. En Del af deres Efterkommere har da ogsaa senere erkendt deres sande Natur. Alle tysksindede var i 1864 Slesvig-holstenere, men blev efterhaanden Prøjsere, selv om de vel nok havde det som en flink Haandværker, der fra den Gottorpske Del var indvandret til vor Naboby. Han sagde før et Valg: »Egentle vil' æ helst haj en lille Herzog, men det maa æ jo it!« I mange Aar undlod Bovlunds faa Tysksindede at gaa til Valg, saa vort Valgdistrikt kun havde danske Stemmer, hvilket udsatte vor dansksindede Lærer for Forfølgelse i Form af tyske Kursus og tilsidst Tvangsforflyttelse til en frisisk Egn. Med Undtagelse af det meningsløse i, at Mennesker af dansk Rod og med dansk Modersmaal kaldte sig tyske, saa var vore Hjem-

metyskere agtværdige Folk. De led heller ingen Ulemper for deres Sindelag, undtagen naar de en sjælden Gang optraadte udæskende.

Bønderne drev et vidtstrakt Gæsteri, og de var meget gæstfri. Man kørte milevidt (4—6 Mil afskrækkede ikke) for at besøge Slægtninge og Bekendte. Da Cornelius Appel i 1864 blev fordrevet fra Tønder, boede han med hele Familien i 6 Uger hos en Gaardejer i Bovlund, skønt de ikke var i Slægt, men de var folkeligt og kirkeligt ligesindede. Man kørte til Visby og Københoved — ogsaa paa Grund af aandelig Overensstemmelse, saa der blev drøftet Vej og Maal for den gode Sags Fremme. Som lille Purk har jeg siddet og set paa Hans Andersen Krüger et af de sidste Aar, han var rask, naar han ivrig snakkede, saa Spytstænk fløj, om »Sagen«, »Retten« og »Haabet«, alt imens han som i andre Tanker hældte Rom i Grogglasset. Naar Morbroders skulde have »Gæst«, blev jeg tit med Nordbaggen »Kasper« sendt til Høkeren efter en Eidammerost, 1 Flaske Akvavit og 1 do. gammel Jamaikarom. Først fik man Eftermiddagskaffe, foruden Blødbrodet talte jeg, at der en Gang var 23 forskellige Slags Smaakager — Til Aftensmad gav det ofte 2 Slags Steg, om Aftenen fik man Grog (Toddy), og til Slut Aftenskaffe med Kager. Man spillede ti Pennings Whist, ofte blev Kortene lagt, naar det mere vigtige blev debatteret. Skønt alle var Bønder, blev Landbruget sjælden berørt. Man nød aldrig Spiritus til Overmaal — kun ved Bryllupper kunde det ske, at nogen fik en Taar over Tørsten. Festligst var det næsten hos Laust Arnums. Hans ugifte Onkel Jacob Arnum havde i den gamle Gaard under Bakken samlet en Formue, da han tog Nevøen til sig. Skønt Jacob Arnum nødvendig saa det, byggede Laust Arnum en ny flot Gaard oppe paa Bakken. Buet Glas i Ruderne, »Malerier«, malet paa Væggene. Laust Arnum mageskiftede og købte Jord, saa han ialt fik 138 ha. Han købte de bedste Dyr, han kunde faa. Han drev Hingsteopdræt — da han havde flest, havde han 14 Hingste. Det var et stolt Syn at se de vælige Dyr blive »mønstreet«, saa

Skoene slog Gnister mod Stenbroen. Naar Laust Arnum tog mod Gæster, aabnede han Døren og slog kongeligt ud med Haanden: Værsgod!, og man vidste, der intet blev sparet, for at man kunde faa det godt og morsomt.

De, der havde økonomisk Sans, gjorde ogsaa en Del af Tidens Opgangstegn med, men de fik de gode Indtægter til godt og vel at dække Udgifter.

Alle havde Fornemmelsen af, at de var født ind i Velstand, de indsaa, at den forpligter, og de, der manglede økonomisk Sans, sørgede ikke for en fornuftig Balance. Nogles »Grundbøger« viser, at de Tid efter anden selv i de opadgaaende, gode Aar fik en ny Hypotek indført. De kunde faa Laan f. Eks. fra Roost, hvor der samledes store Formuer. Nu kan man let være bagklog og undre sig over, at de ikke i Tide kunde se, hvor det bar hen. Men de kunde ikke tage Skeen i den anden Haand. De levede ordentligt, men de var ikke opdraget til at have Forstand paa Penge, og deres Landbrug gav for lidt. Da Konjunkturomslaget kom sidst i Halvfemserne, kørte de fast. Man saa det ikke alene i Bovlund, men rundt omkring var der saadanne enkelte, som kørte fast. Grænsen for Belaaningsmulighederne var saa lav, at naar de solgte nogen Jord og Besætning, lejede andre Arealer ud til Høslet og Græsning, saa kunde de beholde en lille Gaard tilbage fri for Ydelser. Paa den maatte Lefvoden jo sættes ned. En enkelt holdt det gaaende ved, at han havde det Held at arve flere Penge, endog store Beløb, saa han først hen mod Aarhundredskiftet maatte sælge sin Gaard — han kunde give enhver sit.

Lærer L. B. Poulsen fra Røddingegnen var blevet gift med en Pige fra Bovlund, blev Lærer i Rangstrup, men rejste paa Grund af det preussiske Militærvæsen til Fyn som Forstander for Vejstrup Højskole i 2 Aar. Da han vandt en Sag ved de preussiske Domstole, hvorved han blev anerkendt som tysk Undersaat, købte han et Husmandssted paa Bovlund Bjerg, hvor han i 1870 byggede et nyt Stuehus med en Sal til folkelige og kirkelige Møder. Der holdt grundtvigske Præster fra

Kongeriget Gudstjenester og folkelige Møder, indtil de blev truet med Udvisning. Saa kom Cornelius Appel fra Rødding. 1879 blev Poulsen præsteviet, og der dannedes en Frimenighed med 2 Kredse paa Vestkysten. Kun 3 Gaardejere, 1 Kaadner, 2 Par Aftægtsfolk og 1 Købmand i Bovlund var Medlemmer — der var Medlemmer fra de omkringliggende Byer. Forholdet til dem, der ikke var Medlemmer af Frimenigheden, var godt — mange kom til de folkelige Møder i Salen. Dette Forhold holdt sig i en Aarrække, men saa i 1890erne kom der ny Tilgang af Gaardejere, Husmænd, Haandværkere og Arbejdsfolk, saa det ikke kun var en Gaardejerklike. Frimenigheden blev dog aldrig ret stor.

I 1896 byggede den en Kirke paa Bovlund Bjerg. Da Frimenigheden vilde tage den i Brug, lukkede de tyske Myndigheder den. Frimenigheden førte Sag for at faa Lov til at benytte sin egen Kirke. Den tabte ved alle Underinstanser, indtil Sagen i 1900 blev vundet ved Kammerretten i Berlin.

I Bovlund var der af

	Gaarde	Husmands- steder	Huse
i 1815	16	12	8
i 1880	11	11	21, deri 1 Skomager, 1 Smed, 1 Byggehaandværker, 1 Købmand og 1 Skole.
i 1920	15	13	16, deri 2 Byggehaandværkere, 1 Smed, 2 Købmænd, 1 Skole.
i 1941	16	22 deraf 11 Statsbrug	18, deri 1 Smed, 1 Byggehaandværker, 3 Købmænd, 1 Præstebolig og 1 Skole.

Under Fremmedherredømmet 1864 til 1918 aftog Befolkningen i Sønderjylland, især paa Landet og særlig under Udvandringen indtil 1890. Samtidig var Græsningsdrift lønsom, Klima og Jordbund egnede sig til det, og de tyske Lovbestemmelser hindrede ikke Nedlæggelse af Landbrug. I vor Nabolands-

by var der kun 1 Gaard tilbage — Resten laa til vedvarende Græs. I et Par af de nedlagte Gaardes Stuehuse boede Arbejdsfolk, der passede Hegnene og tilsaa Kvæget. Ejerne og Græsserne boede langt borte. Nu er der kommet 27 Statsbrug, deraf flere Smaagaarde.

I Bovlund blev der, medens Landbefolkningen aftog, nedlagt 2 Gaarde ved Arvedeling, saa Jorden kom til andre Gaarde i Byen. Over hele Nordslesvig florerede Gaardslagting; Ejendomshandlere havde derved et indbringende, men landsskadeligt Erhverv. Jorden blev solgt til den højstbydende, ligegyldigt hvordan den laa i Forhold til den nye Ejers Bygninger. 3 Gaarde i Bovlund blev solgt til Gaardslagtere. 2 af dem blev derved nedlagt, 1 blev formindsket. I Perioden blev de store Gaarde forstørret.

Efter Genforeningen er 2 af de største Gaarde omtrent blevet halveret, og paa deres Jord er kommet 11 Statshusmandsbrug, der klarer sig godt.

Den Tid, da Besiddelsen af Eng var en Rigdomskilde for Landbruget, er forlængst forbi, og derfor hedder det ikke mere som før: »Bovlund, Bovlund er en Blom', aller a den kom«. Nu er det ikke som i Firserne, at der i Høbjergningstiden kommer store Skarer af »Udlejere« fra Østersognet for at hente Hø. Kunstgødningen har medført, at de nu ikke har det behov. Vandrer man tilbage for at se over en Landsbys Liv, er man udsat for ved Bedømmelse af Fremskridtene at falde i en af Grøfterne ved Vejen. Man kan havne i den ene ved at sige, som der staar i Sangen: »Den Gang jeg var Pige, da var der Piger til«. Men man kan ogsaa havne i den ved den anden Side ved at tro, at det er givet, at ethvert Fremskridt foruden at give materiel Fordel og Bekvemmelighed, ogsaa skulde bringe en aandelig Berigelse i Livsførelsen og Livsfølelsen.

Før de store Fremskridt i Trafikmidlerne kørte Amtmanden med Hestekøretøj fra Haderslev de 5 Mil ud i Vesteramtet, hvor han overnattede hos H., der ejede en stor Gaard og var klog, dygtig, oplyst og selvstændigt tænkende. Under Besøget

bad Amtmanden om at blive vist Vej til et »vist Sted«. H. maatte indrømme, at de ikke ejede et saadant, men henviste ham til at benytte Læplantningen eller Stalden. Amtmanden svarede, at det kunde han ikke. H. fandt paa Raad: Kudsken og en Karl holdt en Stige vandret i passende Højde i Stalden, og saaledes blev Amtmanden hjulpen. Hvilket umaadeligt hygiejnisk og æstetisk Fremskridt til vore W. C.! Men personligt vilde H. ikke have været større eller lykkeligere, hvis han havde haft W. C. — ja han var endog gaaet Glip af den Moro over de tossede Stajsfolk, som ikke forstod at hjælpe sig selv. Oehenschlägers Skrifter var vel heller ikke blevet endnu mere poetiske, fordi han havde haft W. C.! Vore Maskiner og Elektriciteten — ja, hvilken Lettelse og Bekvemmelighed! men personligt, aandeligt Udbytte bringer de kun, saa længe man undrer sig over Foreteelsen. Naar vi først anser det for selvfølgeligt, at Tørvene, Fortidens opmagasinerede Solvarme, brænder i Aabenraa, og vi i Bovlund tapper det ud som Lys og Kraft, saa har det kun materiel Værdi for os.

Selv om man ikke er Historiker, gør man vist bedst i at forsøge paa at sætte sig ind i den Tids Forudsætninger, naar man vil skønne rigtig over en vis Tid og Sted. Vore Børnebørn vil formodentlig undre sig over, at vi kunde undvære og ikke savne Indretninger, som de nyder godt af.

M. Refslund Poulsen.

Litteraturoversigt.

**Slesvig-holstenske bidrag til Sønderjyllands historie
i de sidste 10 aar.
Af Troels Fink.**

De synspunkter, der i de senere aar er blevet gjort gældende baade for videnskabelig og populær historieskrivning i Kiel, karakteriseres af bibliotekaren i Flensborg, Dr. H. P. Johannsen i en omtale af nogle nyere skrifter paa følgende maade: »Man kan fastslaa, at retning og maal for den litterære virksomhed i Slesvig-Holsten tegner sig stadig klarere, og i forhold til de foregaaende aartier er den blevet præget af viljen til at fremme den levende politiske udvikling og det folkeligt-kulturelle arbejde« »Man ved idag, at det drejer sig om at hævde og uddybe det folkelige liv ved nordgrænsen, man ved at tyske har hjemstavnets ret til Kongeaaen, og forskere og politikere bliver ikke trætte af i ridderlig form at fastslaa denne ret over for danskerne«.¹⁾

Den folkelige forpligtelse og den politiske baggrund er altsaa bestemmende for det videnskabelige arbejde. Videnskaben har faaet til opgave at smede vaaben til den nationale kamp. Dette maa man have for øje, naar man beskæftiger sig med de seneste aars tyske forskning vedrørende Sønderjylland.

I »Sønderjydske Aarbøger« for 1930 og 31 har Landsarkivar Gribsvad, Aabenraa, givet en oversigt over slesvig-holstensk historieskrivning i aarene 1920—30. Man faar gennem denne oversigt et udmærket indtryk af det fremstød, der blev foretaget ved midten af 1920'erne, da prof. Scheel havde overtaget det nyoprettede embede i »Landesgeschichte« ved universitetet i Kiel, hvor samtidig prof. Otto Brandt virkede.

¹⁾ Der Schleswig-Holsteiner. 1939. s. 182 f.

Baggrunden for den øgede indsats var begivenhederne i aarene 1918—20. Der var blevet rejst en stærk slesvig-holstensk følelse, der bl. a. gav sig udslag i en levende historisk interesse; men positive resultater fik denne interesse først, da Tysklands pengevæsen 1923—24 var blevet stabiliseret. Saaledes kunde det i 1918 oprettede »Schleswig-holsteinische Universitätsgesellschaft« først for alvor komme til at virke, da den økonomiske krise var ovre. Selskabet har til formaal at være bindeled mellem universitet og befolkning og at yde bidrag til universitetets arbejde, særlig i form af hjælp til udgivelse af videnskabelige værker. Omkring 50 publikationer er i aarenes løb blevet udgivet paa selskabets bekostning.

Kort efter prof. Scheels ankomst til Kiel oprettedes under Universitetsselskabet en »Baltisk Kommission«, der skulde virke sammen med »Det baltiske Forskningsinstitut«, der blev opretholdt af provinsen Slesvig-Holsten. Forskningsomraadet var altsaa hele Østersøomraadet, men hovedvægten blev lagt paa Slesvig-Holstens historie og forholdet til Danmark. Instituttet overlevede imidlertid ikke krisen efter 1930.

Samtidig med at disse nye rammer blev skabt, udvidede »Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte« sin virksomhed; dets tidsskrift, der siden 1922 har været redigeret af Landsbibliotekar Volquart Pauls, blev udvidet i omfang og forbedret i udstyr. Den største opgave selskabet tog op var udgivelsen af den store sammenfattende »Geschichte Schleswig-Holsteins«. Det var oprindelig meningen, at dette værk skulde foreligge ved selskabets 100-aars jubilæum i 1933; arbejdet viste sig imidlertid langt større end antaget, og værket begyndte ført at udkomme i jubilæumsaaret. Indtil nu er første bind (sten- og bronzealder) afsluttet, og en række af de andre bind er paabegyndt med eet eller to hefter; det vil vare endnu en del aar, inden værket kan være afsluttet.

Den livlige virksomhed, der begyndte omkring 1924, ebbede

langsomt ud ved 1930—31. En haard økonomisk krise satte ind. De offentlige budgetter blev stærkt beskaaret, og tilskuddene til historisk arbejde skrumpede ind.

En kurve, der baade viser interessens og til en vis grad ogsaa den økonomiske krafts svingninger, har man i »Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte«s medlemstal. I 1925 kulminerede dette med 917 medlemmer, 1931 var der 813, 1932 var der 722, og i 1935 naaede det lavpunktet med 626 medlemmer. Siden har der været en stigende tendens. Det sidst offentliggjorte tal (1939) var 701. Medlemstallets seneste stigning har ikke holdt trit med den øgede indsats; men den forholdsvis svage opgang viser, at denne i endnu højere grad end tidligere bæres af offentlige midler.

Selskabets aarsberetninger fra de første aar efter 1930 er ikke opmuntrende. De svigtende tilskud bevirkede, at udgivervirksomheden maatte indskrænkes; saaledes udsendtes i aarene 1930—36 ingen nye arbejder i selskabets serie »Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins«, hvor der mellem 1923 og 30 var kommet 9 bind.

Omkring 1935 skiftede billedet. Midlerne begyndte igen at flyde rigeligere, og stadig flere arbejdsomraader er siden da blevet taget op til systematisk behandling. M. h. t. tidsskrifter er der samtidig gennemført en klarere arbejdsdeling. I 1923 var der blevet oprettet et nyt slesvig-holstensk historisk tidsskrift »Nordelbingen«, der bl. a. samlede en kreds, der havde brudt med »Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte«. Blandt dem var P. v. Hedemann-Heespen og Otto Brandt. Dette tidsskrift blev i 1935 overtaget af »Gesellschaft«, og arbejdet blev delt paa den maade, at »Nordelbingen« især skulde samle sig om forhistorie, folklore, samt kunst-, litteratur- og sproghistorie, medens »Zeitschrift« skulde holde sig udelukkende til den egentlige historie. Ordningen traadte i kraft fra og med 11. bind af »Nordelbingen«.

Allerede aaret efter skete en ny ændring, idet der blev oprettet et nyt tidsskrift udelukkende for arkæologi. Tidsskrif-

tets navn er »Offa«, det udgaar fra musæet i Kiel. »Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte« staar ogsaa som medudgiver for dette tidsskrift. I forbindelse med tidsskriftet udgives en skriftrække med titlen: »Offa-Bücher«.

Tre store videnskabelige tidsskrifter staar nu til raadighed for forskningen vedrørende hertugdømmernes fortid. Dertil kommer saa hjemstavntidsskriftet »Die Heimat« med undertitlen: »Monatsschrift für schleswig-holsteinische Heimatforschung und Volkstumspflege«, det udgives af det slesvig-holstenske »Gaukulturhauptstelle« og rummer baade arkæologisk, biografisk, historisk, folkloristisk, naturhistorisk og litterært stof.

Det nye hovedfremstød blev gjort i 1938 med oprettelsen af »Institut für Volks- und Landesforschung an der Universität Kiel«. Initiativet til oprettelsen blev taget af Overpræsident Lohse. Formaalet var at skaffe en enhedsledelse for al forskning vedrørende Slesvig og Holsten; og de ord af Dr. Johannsen, der blev anført til indledning, gælder i udpræget grad det nye institut.

Universitetets daværende rektor, prof. Ritterbusch blev formand, »Gaukulturwart«, Dr. Ziegenbein blev næstformand, medens prof. Otto Scheel overtog ledelsen af den videnskabelige afdeling; det er næppe forkert at opfatte ham som den egentlige drivende kraft.

Instituttet fik ikke færre end 9 afdelinger med hver sin leder eller ledere. (Arkæologi, landshistorie, race- og slægtsforskning, folklore og folkekunst, rum- og bebyggelsesforskning, stednavneforskning,²⁾ biologisk-geologisk landsforskning, hjemstavn- og nationalitetsforskning, grænseomraadet og folkelivspleje.)

Karakteristisk for instituttet er sammenfatningen af alle videnskabsgrene, der har eller som kan faa relation til de lokale forhold. Instituttet er et hjemstavnsinstitut i stort format,

²⁾ Denne afdeling lededes af den i Danmark uddannede Dr. Broder Grandt, der faldt paa Østfronten i juni 1941.

og der er en udpræget forskel paa de maal, man nu har sat sig i Kiel, og de maal, der blev sat med oprettelsen af det baltiske institut.

Prof. Scheel har i et foredrag, holdt paa det første aarsmøde (Jan. 1939), formuleret grundlaget for instituttets virke. Han gav først et udsyn over de skiftende tiders historieopfattelse til og med den ændring, der var indtraadt med nationalsocialismens gennembrud, og han sluttede: Historien skal bringes i overensstemmelse med folket, som den mest objektive virkelighed. Kun da er den efter moderne opfattelse objektiv og tillige en politisk videnskab.

I den korte tid instituttet har bestaaet, er der allerede fremkommet adskillige arbejdsresultater, for nogles vedkommende antagelig forberedt tidligere, men nu udsendt under instituttets auspicer. Der er aabnet hele 3 nye serier. Naar man tager i betragtning, at der i forvejen blev udgivet adskillige skrift-rækker i Kiel, er billedet herved blevet yderligere kompliceret. Der vil blive lejlighed til at komme ind paa de enkelte værker i deres saglige sammenhæng, her skal de nye seriers navne lige nævnes:

- 1) »Schriften zur politischen Geschichte und Rassenkunde Schleswig-Holsteins«. (Der er hidtil kommet 4 bind i denne række.)
- 2) »Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins«. (Hidtil 5 bind.)
- 3) »Politische Schriften Schleswig - Holsteins.« (Heraf er tilsyneladende kun kommet eet bind.)

Man kan altsaa i alleregentligste forstand tale om et nyt tysk videnskabeligt fremstød i løbet af de sidste aar. Virksomheden er nu blevet noget hæmmet af krigen, planerne har ikke kunnet virkeliggøres i det tpmo og det omfang, som oprindeligt beregnet. Krigen har skabt en ny epoke, og perioden 1918—40 kan nu overses i sin helhed. Den falder klart i 2 perioder: Fremstødet i 1920'erne, hvortil begivenhederne 1918—20 gav impulsen,

og det nye fremstød i 1930'erne, som maa ses i sammenhæng med nationalsocialismens gennembrud i Tyskland, og det er resultatet af dette sidste fremstød, der her skal behandles.³⁾

*

Omkring aar 800 drages Sønderjylland for første Gang ind i historiens lys. Kendemærket paa overgangen er tilstedeværelsen af skrevne kilder; det kan siges at være et ret tilfældigt kendemærke, og endnu i lang tid maa historie, arkæologi og stednavneforskning gaa haand i haand for at skabe klarhed.

For den ældste tids vedkommende har netop arkæologien været i stand til i de senere aar at kaste nyt lys over de historiske problemer. Fra 1930 er der foretaget gravninger i et større omfang og mere systematisk end tidligere i egnen mellem Sli og Treene, hvor Nordens mest omfattende fortidsmindesmærker, Hedeby-Dannevirke-anlæggene, findes.

I »Sønderjydske Aarbøger« for 1935 har cand. mag. Roar Skovmand givet en foreløbig oversigt over udgravningsresultaterne paa grundlag af de redegørelser, der efterhaanden fremkom i tyske tidsskrifter.

I 1937 kom første bind af den videnskabelige publikation af forskningsresultaterne, Herbert Jankuhn: Die Wehranlagen zwischen Schlei und Treene.⁴⁾ Her revideres den opfattelse, Sophus Müller fremsatte ved aarhundredskiftet, og som alene havde kunnet bygges paa iagttagelser af anlæggene og terrænet. Det var derofr at vente, at gravningerne vilde forandre billedet noget. Sophus Müller mente, at det 9. aarhundredes Slesvig laa nord for Slien. Da omkring 900 en fremmed herskerslægt satte sig fast i Hedeby, syd for Slien, opførtes halvkredsvolden, og her var saa centret i de føl-

³⁾ I denne oversigt er der kun taget sigte paa den egentlige historie; arkæologi, sprogvidenskab og forskellige historiske sidegrene er der ikke eller kun i ringe grad taget hensyn til. De specielt holstenske værker er ladet ude af betragtning; og endelig maa det bemærkes, at der ikke er lagt vægt paa absolut fuldstændighed; det vilde føre alt for vidt.

⁴⁾ Offa-Bücher. I.

gende aarhundreder. Da Harald Blaatand erobrede Hedeby, blev denne plads draget med ind i befæstningssystemet ved anlæggelsen af »forbindelsesvolden«. Kovirke, der ligger syd for hovedvolden, opfattede han som et yngre anlæg.

Jankuhn er kommet til væsentlig andre resultater. Gravninger har vist, at kovirke maa betragtes som det ældste voldanlæg, og det er antagelig den af kong Godfred anlagte vold. (ca. 800). Det ældste Slesvig har ikke ligget nord for Slien, men de 2 navne dækker begge den byplads, der nu alene kaldes Hedeby. Først omkring 1050 er byen flyttet til den plads, hvor Slesvig nu ligger. Hovedvolden, der ligger noget længere mod nord, mener Jankuhn, skyldes Dronning Thyra Danebod. Dette anlæg er senere, i det 11. aarhundrede, blevet forstærket med en kampestensmur og under Valdemar d. Store med den berømte teglstensmur.

Samtidig med denne bog udsendte Dr. Jankuhn en populær, sammenfattende fremstilling af de hidtil vundne resultater: *Haithabu, eine germanische Stadt der Frühzeit*. Navneformen ser lidt barbarisk ud, men det er altsaa Hedeby. Her skildres i bredere sammenhæng brydningerne paa den slesvigske landtange omkring den vigtige handelsplads, hvis forbindelser med egnene i øst og vest illustreres ved fundene fra de store gravninger, og der gives et levende billede af livet i Hedeby og Hedeby's skæbne indtil byens flytning til pladsen nord for Slien.

I den videre udforskning af Hedeby-Dannevirke-problemerne har arkæologierne stadig ordet. Historikerne maa afvente resultaterne, før de fra deres side kan komme mere til bunds i tingene.

En enkelt historiker, Dr. Fr. Frahm, har dog allerede mens udgravningerne stod paa behandlet nogle af de historiske problemer. Dr. Frahm (1888—1936) var ansat ved realgymnasiet i Altona og en aarrække tillige knyttet til Hamborgs universi-

⁵⁾ Zeitschrift. Bd. 60. 1931.

tet. Hans alt for tidlige død i 1936 var et tab for slesvig-holstensk historieforskning.

I en studie fra 1931, *Der Transitverkehr Schleswig-Hollingstedt*⁵⁾ har Dr. Frahm, væsentlig paa grundlag af litterære efterretninger, søgt at godtgøre, at skibene blev transporteret ad vandgraven foran Dannevirke fra Treenen til Slien. Dette spørgsmaal er endnu omstridt.

Samme aar skrev han en afhandling: *Die Bedeutung des Dannewerks für die Entstehung des Herzogthums Schleswig*.⁶⁾ Sammenhængen mellem hertugdømmet Slesvigs opstaaen og Dannevirke opfattes paa den maade, at forsvaret af Dannevirke i kongens fraværelse blev overdraget en præfekt, denne præfekt havde under sig en fast stab af krigere og opbudet fra de tre sydligste sysler i Jylland. Fra en ren militær kommandopost ændredes stillingen omkring 1100, da den besattes med medlemmer af det kongelige hus, der kunde opnaa en mere selvstændig stilling ved at søge støtte hos de nordtyske nabofyrster. For Knud Lavards vedkommende gøres der sikkert for meget ud af hans forbindelse med den saksiske hertug. Men grundtanken, at hertugdømmets opstaaen hænger sammen med forsvaret af Dannevirke, er sikkert rigtig.

Med afhandlingen »*Schleswig-Haithabu und die Ansgarkirche in Haddeby*»⁷⁾ søgte Dr. Frahm at sandsynliggøre, at sognekirken i Haddeby skulde ligge paa det sted, hvor i sin tid Ansgar byggede sin første trækirke. En senere foretaget prøvegravning har ikke givet sikre resultater. Der fandtes trærester under den nuværende Haddeby kirke, men der kunde ikke udledes sikre slutninger deraf.⁸⁾ Foreløbig kan der kun være tale om en arbejdshypotese.

I forlængelse af disse smaastudier foretog Dr. Frahm en

⁵⁾ Nordelbingen. Bd. 8. 1930—31.

⁷⁾ Zeitschrift. Bd. 62. 1934.

⁸⁾ A. Kamphausen: Die Probegrabung in der Kirche zu Haddeby. Zeitschrift. Bd. 63. 1935.

undersøgelse af Slesvigs latinske stadsret Das Stadtrecht der Schleswiger und ihre Heimat.⁹⁾

Hasses behandling af Slesvig byret¹⁰⁾ har altid været utilfredsstillende. A. D. Jørgensen imødegik straks grundigt Hasse. Overfor hans paastand om, at Slesvig byret var paavirket af lybsk ret og udstedt under Valdemar Sejr, hævdede A. D. Jørgensen, at den maatte være ældre, og at den var uafhængig af lybsk ret; til støtte for bevisførelsen kunde han drage sammenligninger med forholdene i Flandern. Paa dette punkt har Dr. Frahm knyttet til, idet han mente, at A. D. Jørgensen ikke havde ført denne tanke til ende, og rejst spørgsmaalet: »hvorledes kan der have udviklet sig en udpræget nederrhinsk grundejendomsret, hvis ikke Slesvig allerede i det 12. aarhundrede fortrinsvis var befolket af nederrhinske købmænd, som her fik lov at leve efter deres hjemlige ret«.

Paa dette spørgsmaal vil man rent umiddelbart svare, at der kunde jo være tale om et laan, men Dr. Frahm betragtede faktisk som givet, det han skulde bevise, at Slesvig har været befolket af nederrhinske købmænd.

Tankegangen er følgende: Ved midten af det 11. aarhundrede blev det gamle Hedeby inden for Halvkredsvolden ødelagt, og der skete en afbrydelse af handelsforbindelserne. Ved aarhundredets slutning blev omsætningen genoptaget, og paa den nordlige Slibred byggedes det nye Slesvig. Nygrundlæggelsen foretoges af købmænd fra nederrhinske egne; købmændene dannede et gilde, og dette gilde fungerede i begyndelsen som byøvrighed og bevarede en særlig fortrinsstilling langt op i tiden.

Dr. Frahms afhandling udfordrer paa mange steder til kritik, især da man ikke har nederrhinske stadsretter, der kan danne grundlag for en virkelig sammenligning. Enhver bestemmelse, der minder om Jydske Lovs indhold, afsvækkes i betydning; og træk, der viser dansk præg, reduceres til noget uvæ-

⁹⁾ Zeitschrift. Bd. 64. 1936.

¹⁰⁾ Untersuchungen zur dänischen Rechtgeschichte. Das Schleswiger Stadtrecht. 1880.

sentligt eller underordnet. Danske udtryk findes ifølge Dr. Frahm »mærkværdigvis« i stadsretten. Mærkværdigt kan det kun være, naar man har lagt sig fast paa en snæver og ensidig hypotese.

Særlig overrasker det, at Dr. Frahm ikke har kunnet tænke sig muligheden af en videreførelse af retsbestemmelser, der har været gældende i det gamle Hedeby. Naar virkelig sammenligningsmateriale savnes, kan denne mulighed ikke afvises.

Det er imidlertid værdifuldt, at der igen er blevet taget fat paa Slesvig stadsret. Dr. Frahms artikel maa blot ikke blive det sidste ord i denne sag.

Hvor meget man kan indvende imod Dr. Frahms opfattelse, maa det dog anerkendes, at hans arbejder bygger paa studium af selve kilderne. Det kan man ikke sige om nu afdøde rektor H. E. Hoffs bog »Fifeldor, Wieglesdor, Halthabu« (1936). I forordet har forfatteren erklæret, at han bringer meget nyt og meget interessant, at han har ryddet op i mange forkerte anskuelser og klaret mangt et hidtil omstridt historisk problem. Der er unægtelig meget nyt i bogen, om man finder det interessant afhænger af synsvinklen.

H. E. Hoff har efter sin egen opfattelse »løst« alle spørgsmaal i Sønderjyllands historie fra overgangen mellem sagntid og historisk tid til et stykke op i middelalderen. Men løsnin-
gerne har videnskabeligt set ingen værdi. Metoden er den, at han har vraget og valgt mellem alle mulige gamle forfatters paastande og meninger, især forfattere fra slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. aarhundrede. Som en rød traad gennem det hele gaar bestræbelserne for at reducere alt dansk; og da Sønderjyllands ældste historie ikke kan gøres tysk, fremhæver han det svenske islæt i Sønderjylland som det væsentligste. »Bevisførelsen« er ofte fornøjelig. Et enkelt eksempel skal her anføres. Ved landsbyen Bro paa Als findes der en halvkredsvold, der minder noget om Hedebyvolden, anlægget er blot i langt mindre maalestok. Gravninger har vist rester paa alder med fundene ved Hedeby. Til dette sted henlægger H. E. Hoff

Braavallaslaget (Bro-voldslaget). Nydamskibene er kong Sigurd Rings sejrsoffer, og der spindes en lang ende over dette. Kedeligt blot at navnet Brovold overhovedet ikke har hævd; det er for kortheds skyld dannet af museumsinspektør Raben, Sønderborg, der foretog udgravningerne.

De nye udgravninger ved Dannevirke og Hedeby har Hoff saa at sige ikke taget hensyn til, og man er fra dansk og tysk side enig om, at bogen nærmest er værdiløs, kun egnet til at forvirre.¹¹⁾

I den nye store »Geschichte Schleswig-Holsteins« skal Prof. Otto Scheel skrive om perioden paa overgangen fra Oldtid til Middelalder. Foreløbig er der kun kommet eet hefte af dette bind, og en omtale maa vente til bindet foreligger afsluttet. Men som et forarbejde til dette værk kan man til en vis grad betragte en bog, som Prof. Scheel udgav i 1938, »Die W i k i n g e r«. Det er en sammenfattende skildring af sammenstødet mellem den romersk-kristne og den nordiske verden fra de første germanske søtogter mod Romerrigets fremskudte poster ved Kanalen til Normannernes angreb og grundlæggelsen af deres herrredømme paa Sicilien. Det er et særdeles fortjenstfuldt forsøg paa at skabe overblik over et stort og vidtspredt historisk stof.

Et par af kapitlerne har direkte relation til Sønderjylland. Prof. Scheel kommer bl. a. ind paa Angler-spørgsmaalet, og søger at godtgøre, at de Angler, der udvandrede til England, ingen forbindelse har haft med landskabet Angel i Sønderjylland.

En af de store skikkelser i Prof. Scheels bog er den danske konge Godfred, der regerede omkring 800 og grundlagde Hedeby og byggede den første vold tværs over landtangen. Under ham stødte danskerne, der, som Prof. Scheel udtrykker det, hørte til Midgaards verden, for alvor sammen med Karl d. Stores romersk-katolske vesterlandske rige, der var naaet frem til

¹¹⁾ En undtagelse danner en anmeldelse af Karl Alnor i »Der Schleswig-Holsteiner. 1937. s. 53.

Elben og begyndte at faa fast fod paa den nordlige bred. I kong Godfred ser prof. Scheel Karl d. Stores geniale og vidtskuende modstander i en politisk og »verdanskuelig« kamp. Godfred skal have haft planer om at vinde Sachsland fra Karolingerriget for at oprette et stort dansk-saksisk rige som nordisk modvægt mod Karl d. Stores imperium. I 811 blev Godfred imidlertid myrdet af en af sine egne, og hans efterfølger sluttede fred med Karl d. Store ved Ejderen.

Der er vist ingen tvivl om, at Godfred maalt med vikingemaal stok har været en betydelig personlighed, men at tillægge ham saa faste politiske maal turde dog være at gaa for vidt. En tysk anmelder, museumsdirektør Jankuhn, der maa betegnes som specialist i denne periodes historie, bedømmer den nye teori paa følgende maade: Enten maa der findes holdepunkter for den i kilderne, eller ogsaa maa de almindelige forhold tale derfor. »Hverken kilderne eller de almindelige forhold retfærdiggør Scheels opfattelse, de første tier, de sidste taler imod.«^{11a)}

Med spænding imødeser man Prof. Scheels skildring af dette tidsrum i »Geschichte Schleswig-Holsteins«.

Middelalderhistorien er ikke særlig rigt repræsenteret i de sidste 10 aars forskning vedrørende Sønderjylland. Landsbibliotekar V. Pauls har overtaget dette afsnit af »Geschichte Schleswig-Holsteins«, men af dette bind er der ligeledes kun kommet eet hefte, og en omtale maa vente.

Om Flensborg bys ældste historie er der udsendt et par afhandlinger. Afdøde rektor Chr. Voigt (1864—1938) har skrevet om »Flensburgs Entstehung«¹²⁾ og afdøde Dr. Graef (1860—1936) har udsendt en lille bog »Entstehung und Bedeutung des Flensburger Stadtrechts« 1934.

Voigt har først skildret Flensborgs middelalderlige byinddeling. Der var ialt oprindeligt 4 bydele med hver sin kirke,

^{11a)} Zeitschrift. Bd. 68. 1940.

¹²⁾ Zeitschrift. Bd. 65. 1937.

fra sydøst til nord, St. Johannes, St. Nikolai, St. Marie og St. Gertrud; de to sidste sogne blev paa et meget tidligt tidspunkt slaaet sammen til eet. Kvarteret paa sydøstsiden af havnen, St. Johannes, skal være ældst; kirken er ældre end de andre og har en mere landsbyagtig karakter. I den nordlige ende af det højmiddelalderlige Flensborg laa en adelsgaard, Ættebo. Denne ejendom ejedes af slægten Jul, der 1410 overdrog gaarden til dronning Margrethe, som paa dennes jord opførte Duborg. Voigt vil identificere den Jul'ske besiddelse med den i byretten af 1284 nævnte Flenstoff; noget tvingende bevis leverer han dog ikke.

Flensborgs navn nævnes første gang i et beskyttelsesbrev for Knudsgildet udstedt af Knud VI omkring 1200; brevet findes kun i afskrift, og dets ægthed har været omtvistet. Voigt regner med, at dette gilde henimod 1200 har anlagt det ældste Flensborg, St. Marie-bydelen, efter en fast plan. Gildet har maaske været en entreprenør-sammenslutning. St. Nikolai-bydelen skulde derimod være ca. 100 aar yngre. Der er ingen tvivl om, siger Voigt, at Marie-bydelen er en dansk bygrundlæggelse. Derimod skal Nikolai-bydelen være anlagt af tilvandrere sydfra i aarene efter 1300. Det sidste er dog rent gætværk. Langt op i tiden sporer man imidlertid en modsætning mellem disse 2 hovedsogne, der hver stillede en borgmester og hver 12 af de 24 borgerrepræsentanter. Stadsretten af 1284 var kun gældende for den nordlige bydel.

Hvorvidt Voigts hypoteser kan holde stik, maa bero paa nye undersøgelser.

Graefs afhandling indeholder en gennemgang af Flensborg stadsret, og han har holdt sig meget nøje til teksten. Flensborgs byret, der udstedtes i 1284, er som bekendt overleveret i 3 skikkelser, en latinsk, en dansk og en plattysk. Den plattyske er en ret sen oversættelse af den danske, og kan i det store og hele lades ude af betragtning. Forholdet mellem den latinske og den danske har imidlertid været omstridt. Thorsen, der i 1855 udgav »De med Jydske Lov beslægtede Stadsretter i

Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev« var af den opfattelse, at den latinske stadsret var en foreløbig ordning, medens den danske, der er mere systematisk og mere omfattende, var den første autoriserede. Graef opfatter den latinske som den første egentlige stadsret, og han har gennemført en grundig sammenligning med baade Slesvig stadsret, der har været forbillede, og den danske stadsret, der betegner et mere udviklet trin og antagelig skriver sig fra 1314.

De mest værdifulde bidrag til oplysning om hertugdømmernes middelalder er leveret af Arkivar, Dr. Werner Carstens, Kiel, der har faaet overdraget udgivelsen af 6. bind af den slesvig-holstenske »Urkundenbuch«. (1376—1400).

I nogle afhandlinger i »Zeitschrift« har han paa en række punkter revideret gængse opfattelser, og han har vist en storartet evne til at passe begivenhederne ind i den almene politiske sammenhæng. Mest karakteristisk er maaske en lille afhandling »Zur Entstehungsgeschichte der nordfriesischen »Siebenhardenbeliebung« und der Eiderstedter »Krone der rechten Wahrheit« vom Jahr 1426«. ¹³⁾ Det er en kritik af Max Pappenheims afhandling om samme emne. (Die Siebenhardenbeliebung vom 17. Juni 1426. Flensborg. 1926) Pappenheim hævdede den opfattelse, at de to i titlen nævnte frisiske retsnedskrifter repræsenterede et forsøg paa at sikre den frisiske autonomi overfor hertugmagten, som truede den nedarvede retsordning.

Carstens viser imidlertid, at hertugmagten paa dette tidspunkt ikke betegnede nogen trussel. Tværtimod var det Schauenborgerne, der udnyttede frisernes angst for den jyske ret, som hertugen foregav vilde blive indført, hvis Erik af Pomern gik af med sejren i kampen om Sønderjylland. Ved kejserens voldgiftskendelse af 1424 var Sønderjylland blevet tilkendt Danmark. Men holstenerne vilde ikke bøje sig for kendelsen og søgte til den fortsatte kamp støtte fra alle sider, og paa denne baggrund var det, at frisernes autonomi blev godkendt.

¹³⁾ Zeitschrift. Bd. 65. 1937.

Et større arbejde af Carstens er »Untersuchungen zur Geschichte des Adels und des adligen Gutes in Holstein im Mittelalter«. ¹⁴⁾ Afhandlingen bygger paa det grundlag, der er blevet lagt til forstaaelse af de ældste sociale forhold i den saksiske stammes omraade ved Martin Lintzels forskninger.

I det ældste Holsten regner Carstens med, at der har været to stænder, der senere betegnes som »hovelude« og »huslude«, adel og bønder, nærmest svarende til de saksiske »edelinger« og »frilinger«, det laveste lag, »later«. fæstebønder, fandtes ikke paa holstensk omraade. (Andre mener, at der i Holsten kun har været een stand, og atter andre, at der har været tre.) Lintzel opfatter den sociale lagdeling i Saksen som resultat af en holstensk erobring, saaledes at de to øverste lag bestaar af erobrernes efterkommere, mens »laterne« er en undertrykt urbefolkning.

Oprindeligt var de sociale skel i Holsten meget smaa, men med Østholstens erobring fra slaverne i aarene efter 1140 skete der en fuldstændig social forvandling, adelen udvidede sit jordegods i de østlige omraader, og derved skabtes forudsætninger for opkomsten af den holstenske højadel. Godserne blev givet som len af greven, og jorden dyrkedes af fæstebønder, en ny stand i holsten.

I det gamle holstenske omraade beholdt adelen sit selveje, og den var her underkastet den gamle folkelige retspleje, mens den i kolonisationsomraadet selv havde jurisdiktionen som len. Til selvejet havde alle arvinger arveret, paa lensgodserne var der en streng mandlig arvegang, og ved salg skulde grevens samtykke indhentes.

Efterhaanden skete der en udligning mellem de 2 omraader, og efter at holstensk adel i løbet af det 14. aarhundrede havde faaet indpas i Sønderjylland, kom forholdene her ogsaa til at gøre sig gældende, saaledes at adelen efterhaanden, takket

¹⁴⁾ Zeitschrift. Bd. 63. 1935.

være tidernes gunst, samlede alle de fordele, der var knyttet til de forskellige besiddelsesformer, og slap for alle ubehagelige sider. I Sønderjylland fandtes ikke len, alt gods var selveje; det fik tilbagevirkende kraft paa det østholstenske omraade og var med til at undergrave lensforpligtelserne. Omvendt kom den jurisdiktion, der i Østholsten hørte med til lensrettighederne, til at fremme adelens udsondring fra den folkelige retspleje og overtagelsen af jurisdiktionen over fæsterne. Det skete tidligt i det gamle holstenske omraade, og i 1524 fik adelen hals- og haandsret over de undergivne i Sønderjylland. Udredningen af den gensidige paavirkning mellem de forskellige omraader er overordentlig interessant, og afhandlingen betyder et værdifuldt bidrag til forstaaelse af den holstenske adels indtrængen i Slesvig.

Endnu en af Dr. Carstens afhandlinger skal omtales: Die Wahl König Christians I von Dänemark zum Herzog von Schleswig und Grafen von Holstein i J. 1460.¹⁵⁾

Carstens imødegaar her de synspunkter, Prof. Arup har fremsat i en afhandling om den finansielle side ved erhvervelsen af Hertugdømmerne.^{15a)} Kort kan man karakterisere Arups opfattelse saaledes, at i 1460 »købte« hertugdømmernes adel forbindelsen med Danmark ved at paatage sig store kautionsforpligtelser for Christian I. Arup afviser den lybske raadskrønikes paastand om, at Christian I havde bestukket en del af ridderskabet med penge. Carstens gennemgaar krøniken og kommer til det resultat, at dens kildeværdi er god nok. I 1460 har Chr. I. ydet en særdeles god betaling for at blive valgt; at ridderskabet senere skulde komme til at hænge paa kautionsforpligtelserne, havde medlemmerne ikke regnet med. Carstens' syn paa 1460 er kort dette: der blev til indledning paa mødet i Ribe forelagt et udkast til en overenskomst, der betegnede et kompromis mellem danske og slesvig-holstenske synspunkter,

¹⁵⁾ Zeitschrift. Bd. 60. 1931.

^{15a)} H. T. 7. R. IV. Bd.

udkastet var sandsynligvis forfattet af ærkedegnen fra Slesvig, Cord Cordes. Ved forhandlingerne her og senere i Kiel opnaaede ridderskabet en række yderligere indrømmelser, som enten blev indflettet i Ribe-overenskomsten eller optaget i den »tapre forbedring« i Kiel. Kong Christian betalte i 1460 baade med penge og indrømmelser, det sidste i høj Grad til skade for det danske riges retsstilling i Slesvig.

Der kan i fremtiden ventes større arbejder fra Dr. Carstens haand. I Geschichte Schleswig-Holsteins har han overtaget perioden 1650—1773 efter Dr. Frahm, der igen havde overtaget den efter Prof. Carl Petersen. Skifterne har selvfølgelig sinket bindets fremkomst, den umiddelbart foregaaende periode var tildelt Dr. Ludwig Andresen; efter hans død maa man regne med en yderligere forsinkelse.

Til belysning af det 16. aarhundredes historie er der ikke fremkommet særlig meget i den senere tid. Et emne, der spænder over baade det 16. og det 17. aarhundrede, er taget op i en lille afhandling af Dr. Ludwig Andresen: Die Entwicklung des deutschen Volkstums in Schleswig in der Zeit von 1544—1721.¹⁶⁾ Ludwig Andresen omtaler her de forskellige faktorer, der var virksomme i forrykningsprocessen: hofferne, adel, den overordnede administration, skolerne i byerne og især præsterne i byerne. Som Arkivar Frk. Johanne Skovgaard i en anmeldelse¹⁷⁾ har paapeget, har Dr. Andresen paa grundlag af de plattyske tingsvidner overvurderet det kendskab, menigmand har haft til dette sprog. Andresen opfattede forholdet saaledes, at plattysk ved aar 1600 var ved at vinde herredømmet helt til Kongeaen; men indførelsen af højtysk hæmmede paavirkningen af det danske folkesprog, saaledes at der omkring 1700 snarere var en fremgang for dansk. Helt rigtigt kan dette ikke være. F. eks. blev Haderslev amtsregnskaber indtil 1600 ført paa plattysk, men derefter paa dansk indtil 1660, da sproget bliver højtysk. Dansk

¹⁶⁾ Deutsches Archiw für Landes- und Volksforschung. I. 1937.

¹⁷⁾ H. T. 10. R. IV Bd., s. 486 ff.

vandt i det hele taget frem i Haderslev amt ved kongens overtageelse efter Hertug Hans d. Ælres død. Enevældens indførelse har været med til at fremme administrationens fortyskning. Naar udviklingen omkring 1700 tilsyneladende gaar mere i dansk retning, hænger det sikkert sammen med, at stadig flere bønder lærte at skrive og derfor selv skrev deres henvendelser til myndighederne, mens i slutningen af det 16. aarhundrede langt flere var henvist til de professionelle skrivers hjælp. Frk. Skovgaard har utvivlsomt ret i, at man fra tingsvidnerne kun kan slutte til skriversnes sprog, ikke til befolkningens kundskaber i almindelighed.

For det 17. aarhundredes vedkommende er der en række ret vægtige bidrag. Dr. H. Kellenbenz har gennem Institut für Volks- und Landesforschung udsendt et større arbejde: *Holstein - Gottorff, eine Domäne Schwedens* en skildring af Gottorps udenrigspolitik 1657—1675. I titlen er angivet afhængigheden af Sverige som det væsentlige i Gottorps forhold i denne periode. Man maa dog ikke opfatte det paa den maade, at Gottorp helt og fuldt sejlede i svensk farvand, hertugen og hans regering søgte efter evne at balancere, idet man dog gerne vilde tage alle de fordele, der faldt af, takket være Sveriges held i den første del af dette tidsrum. Det var Sverige, der over for Gottorp var den aktive part: hertugens virksomme bistand vilde betyde indkredsning af Danmark og en lettelse af forbindelsen mellem Sverige og dets Weser-besiddelser. Planen var udkastet af Karl X Gustav, og ved giftermålet med en gottorpsk prinsesse knyttede han hertugen til sig og tvang ham til at gaa videre end han egentlig ønskede. Blandt raaderne var meningerne delte. Kielmannsegg var for en nøje forstaaelse med Sverige, Cramer holdt paa, at man stadig maatte bevare et taaleligt forhold til Danmark. Efter 1660 var følelserne over for Gottorp meget bitre i København, men ved aartiets midte kom det dog til en forstaaelse, der bekræftedes ved giftermålet mellem hertug Christian Albrecht og den danske prinsesse Frederike Amalie, men striden om Oldenburg

skabte nye modsætningsforhold. I de følgende aar tilspidsedes forholdene, indtil bruddet kom i 1675 med hertugens tilfange- tagelse og hans afkald paa det, der var vundet i 1658.

Kellenbenz har udredet de indviklede begivenheders mange traade, paapeget sammenhængen med den almindelige euro- pæisk politik og kastet nyt lys over en del punkter. Bedøm- melsen er behagelig nøgtern med forstaaelse for de realpoliti- ske interesser, der for alle parter laa bag. En misforstaaelse i indledningen maa dog anholdes. Foreningen mellem Slesvig og Holsten sætter Kellenbenz til 1326, og lader Adolf III være Ophavsmanden, det skal selvfølgelig være Grev Gert. Ord- ningen af 1326, da hertug Valdemar af Sønderjylland blev konge og afstod Sønderjylland til grev Gert, varede som bekendt kun 4 aar; ogsaa i de følgende aar dominerede holstenerne i Sønder- jylland, men hertug Valdemar og hans søn havde dog et væ- sentligt omraade af hertugdømmet til 1375; før den tid kan man næppe tale om en forening, og for aarene op til 1439 maa det endda være med forbehold.

En senere fase af kampen mellem Danmark og Gottorp er blevet behandlet af fhv. major Hans Saring, Die Alto- naer Traktate 1687 — 89.¹⁸⁾ Afhandlingen rummer en re- degørelse for de forhandlinger, der førtes under mægling fra forskellige evropæiske magters side for at afvikle den konflikt, der var udbrudt ved kongens besættelse af de hertugelige dele af Sønderjylland.

Saring viser overhovedet ingen forstaaelse for de alminde- lige politiske synspunkter, der maatte gøre sig gældende fra dansk side. Laursens redegørelse i Danmark-Norges Traktater afvises som ensidig dansk, og det bebrejdes Laursen, at han har ladet »sk y l d s p ø r g s m a a l e t« uberørt. Saa meget stærkere tager Saring fat paa dette spørgsmaal og gaar helt ind for det gottorpsk-svenske syn. F. eks. i følgende passus: »Den svenske minister Oxenstierna havde helt ret, naar han erklærede, at det

¹⁸⁾ Zeitschrift. Bd. 67. 1939.

vilde føre til farlige konsekvenser, hvis man tillod en stærk magt under tilsidesættelse af bestaaende traktater at udplyndre en værgeløs nabo«.

Forhandlingerne endte med, at Danmark maatte bøje sig; den storpolitiske situation havde udviklet sig til Danmarks ugunst. Men bitterheden mod Gottorp var vokset endnu en kende.

Juristen Otto Kähler har givet et interessant billede af diplomaten og statsmanden Liliencron i Die diplomatische Tätigkeit des Kanzlers Freiherr Andreas Pauli v. Liliencron im Rahmen des Gesamtstaats.¹⁹⁾

Liliencron (1630—1700) var født i Bredsted paa Sønderjyllands vestkyst og hed oprindelig Andreas Paulsen. Hans liv udviser mange lighedspunkter med Thomas Balthazar v. Jessen, der var født i Store Vi, ogsaa i den kongelige del af Sønderjylland. Begge var kongeligt sindede, tyskdannede embedsmænd, der i kampen mod Gottorp ydede deres herrer store tjenester.

Liliencron var under svenskekrigene ved at komme paa den gale side, men fra 1660 var han sin konge en tro tjener. Han var med ved forhandlingerne, der førte til erhvervelsen af Oldenborg-Delmenhorst 1670. Siden var han i 2 perioder Danmarks repræsentant i Wien, og han levede sine sidste aar som kansler ved overretten i Glückstadt.

Kählers afhandling adskiller sig behageligt fra Sarings ved hans forstaaelse af de reelle modsætninger mellem Gottorp og kronen.

I et tillæg skildres Liliencrons medvirken ved afslutningen af freden i Travendal aar 1700. Liliencron skal her have indlagt sig fortjeneste ved gennem forhandlinger at skille de allierede ad, saaledes at Danmark først sluttede fred med Hannover og siden med Gottorp og Sverige. Situationen laa særdeles

¹⁹⁾ Zeitschrift. Bd. 66. 1938.

ugunstigt for Danmark, men freden, der truede med at blive en katastrofe, blev dog nogenlunde taalelig. Karakteristisk for Kählers bedømmelse er en sætning som denne: »Ogsaa Gottorps lykke var som den store forbundsfælles (Sveriges) en tilfældig lykke. De andre magter vilde ikke lade Danmark falde. Saa hurtigt strøg man ikke dengang en gammel anset stat af de europæiske magters liste«.

En anden statsmand fra samme periode er skildret af P. v. Hedemann - Heespen: *Das Leben des Geheimen Rats Christoph Gensch v. Breitenau im Rahmen des Gesamtstaats.*²⁰⁾ Breitenau, der levede 1638—1732, var først i nordborgsk tjeneste, siden i plønsk. Under forhandlingerne mellem Danmark og Pløn om den oldenborgske arv lærte man ham i København at kende som en habil kraft i den udviklede diplomatiske kamp mod Gottorp. 1681 blev han dansk kansler i Oldenburg. En bred plads indtager Hedemann-Heespens redegørelse for Breitenaus resultatrige reformarbejde i Oldenburg; hans indsats i kampen mod Gottorperne er kun summarisk behandlet. Stilen er typisk Hedemann-Heespensk, kantet og knudret med mange smaa sidebemærkninger og undertiden et ganske pudsigt ordvalg.

Afhandlingen slutter med en skildring af Breitenaus arving, Tileman v. Heespen, der skulde gennemføre tilsvarende økonomiske reformer i hertugdømmerne, som Breitenau havde gennemført i Oldenburg. Men bestræbelserne løb ud i sandet. Heespen blev 1714 knyttet til den nye overret paa Gottorp, der oprettedes efter den hertugelige dels indlemmelse. Denne sin forfader giver Hedemann-Heespen følgende bemærkning med paa vejen: »Tileman havde indtil de modne aar et godt helbred, men i 1730 gik han for bestandig ind i podagradisternes orden«.

For det 18. aarhundredes vedkommende er det særlig slutningen, der har haft tyske forskeres interesse. *O t t o B r a n d t*,

²⁰⁾ Nordelbingen. Bd. 10. 1934.

der døde 1935, kun 45 aar gammel, udsendte i 1932 sit andet store værk til belysning af denne tid: Caspar v. Saldern und die nordeuropäische Politik im Zeitalter Katharinas II.

Caspar v. Salderns indsats falder i aarene 1761—1773. Hans medvirken ved afslutningen af mageskiftetraktaten med Rusland har været almindelig kendt, men mens man tidligere regnede ham for et lidet tiltalende redskab i andres hænder, viser Brandts bog ham som en selvstændigt handlende politisk personlighed. Brandt har gjort ham til »helt« i sin skildring og fører et varmt forsvar for ham og er parat til at dække over hans moralske brist ogsaa ud over det rimelige.

v. Saldern var en grov og hensynsløs natur; han kom fra ret smaa kaar, 24 aar gammel blev han 1735 embedsmand i gottorpsk tjeneste, men blev nogle aar senere intrigeret ud og levede som godsejer paa Schierensee, indtil han 1761 næsten tilfældigt kom til Rusland, hvor han blev minister for Holsten. 1773 faldt han lige saa pludseligt, som han var blevet ophøjet. Han blev anvendt i forskellige missioner, men kun forhandlingerne med Danmark lykkedes; baade i Berlin og Warschawa kom han til kort. Sin støtte til den danske politik tog han særdeles godt betalt, som Rigsarkivar Linvald har udtrykt det: om Brandt end kan have ret i, at Saldern ikke var købt, betalt var han i hvert tilfælde.²¹⁾

Selv om Brandt adskillige steder skyder over maalet er hans bog, der øser af mange utrykte kilder, interessant læsning, og den føjer sig værdigt ind ved siden af hans »Geistesleben und Politik um die Wende des 18. Jahrhunderts«.

De sidste aartier af det 18. aarhundrede og det første af det 19. har Paul Koopmann taget op i sin dissertation *Deutsch und Dänisch um die Wende des 18. Jahrhunderts*^{21a)} med undertitlen »Das volkliche Werden in den

²¹⁾ H. T. 10. R. III. Bd. s. 130 ff.

^{21a)} Quellen und Forschungen. Bd. 23.

weltanschaulichen Spannungen des deutsch-dänischen Gesamtstaates. 1770—1814.

I denne afhandling mærker man mere udpræget, end det ellers er almindeligt, det nye Tysklands problemstilling anvendt paa et historisk emne. Efter en almindelig omtale af den stærke tyske indvandring og indflydelse efter enevældens indførelse skildrer Koopmann med forstaaelse den danske reaktion ovenpaa Struensees kortvarige eksperiment. Denne reaktion ser han personliggjort i Guldberg, som han tillægger større betydning, end der tilkommer ham. Han undersøger Guldbergs »verdanskuelige« holdning og finder, at den bygger paa 2 grundpiller, biblen og kongeloven. Karakteristisk for Guldbergs »danizismus« er forkærligheden for kabinetsstyret og en reaktionær indstilling over for reformforslagene. Heroverfor stiller Koopmann den »tyske« embedsmandsfløj omkring Bernstorff. Billedet er, som man ser, stærkt forenklet. Frederik VI's kabinetsstyre efter Bernstorffs død var en sejr for »danizismen«. Det var ideerne fra Guldberg-tiden, der nu førtes videre.

I anden del gør Koopmann saa rede for det, han kalder »das volkliche Werden«, bedst oversætter man vist dette udtryk med »den nationale selvbevidstheds tilblivelse«, man var endnu langt fra et folkeligt gennembrud. Der nævnes en lang række personligheder, der har haft betydning for denne proces, Frederik Snedorf, P. F. Suhm, Thyge Rothe, og særlig fremhæves Laurids Engelstoft.

Skildringen munder ud i, at vesteuropæisk tankegang, den franske revolutions idealer, ved aarhundredeskiftet mere og mere vandt indpas i Danmark, og denne tankegang blev benyttet i kampen mod den tyske overklasse, der levede i København. Koopmann indrømmer, at forkæmperne for disse ideer paa ingen maade havde heldet med sig, og alligevel slutter han »Dog har de dansk-vesteuropæiske angreb paa tyskerne i helstaten haft det resultat, at det tysk-danske forhold blev forgiftet«. Den maade, hvorpaa Heiberg, Riegels, Bruun og Collet behandlede tyskerne, fik indflydelse paa den offentlige mening

i Danmark. Her og ikke i kampen om Sønderjylland senere i aarhundredet skal nøglen til forstaaelse af den aandelige kløft mellem dansk og tysk søges.

Opfattelsen er skæv for ikke at sige urigtig. Naar der i Danmark kom en opposition mod tysk indflydelse, saa var det en rent umiddelbar reaktion mod en fremmed dominerende kultur, ligesom den tyske reaktion mod det franske og den norske mod det danske. Netop omkring 1800 paavirkes dansk aandsliv stærkt og afgørende af tysk romantik. Det blev ikke en direkte overtagelse, men en omsmelting til dansk form. De impulser, der udgik fra Henrik Steffens, blev langt stærkere end dem, der udgik fra P. A. Heiberg og hans ligesindede. I en fremstilling af forholdet mellem dansk og tysk omkring 1800 maa dette forhold ikke overses. De »verdanskuelige« modsætninger har ikke haft den betydning, som Koopmann giver dem; heller ikke i den følgende tid. Sjældent har forskellen i verdensanskuelse været saa ringe mellem danske og tyske som netop i 1848, da den nationale modsætning var skarpest.

Endnu en doktordissertation har emne fra denne periode, Harald Thureau: *Die Anfänge eines deutschen nationalpolitischen Bewusstseins in Schleswig-Holstein*. Thureau skildrer her aarene efter 1800. Holsten var ret uberørt af de store begivenheder, ogsaa den preussiske katastrofe i 1806. Den patriotiske helstatsfølelse var endnu alment udbredt. Men langsomt var den tyske kulturelle fællesfølelse i vækst og dannede forløberen for den senere mere politisk indstillede tyskhed.

Det væsentligste i Thureau's afhandling er en redegørelse for de begivenheder, der var med til at gøre holstenerne noget mere uvenligt stemte over for helstaten. Inkorporationen af Holsten 1806 mødte ingen sympati, og Frederik VI.s tilløb til at skaffe dansk sprog en bredere plads i hertugdømmerne virkede irriterende. Men at kalde det en »Vergewaltigung« af hertugdømmerne, at forordningerne skulde komme baade paa dansk og tysk er dog at gaa for vidt. I tysktalende egne kunde

man jo holde sig til de tyske affattelser. Hoegh-Guldbergs virksomhed kan forfatteren forstaaeligt nok ikke lide, men man savner ogsaa her det rette forhold i bedømmelsen. Naar Hoegh-Guldberg og en G. H. Müller ønsker dansk sprog som fælles rigssprog for hele monarkiet, fordømmes det som bestræbelser for at udbrede dansk folkeliv til Ejderen, men naar prof. Ehlers i Kiel, foreslaar tysk sprog indført i hele monarkiet ud fra den samme tankegang, eet folk, eet sprog, saa er det alvorlige bestræbelser for at slaa bro over den kløft, som sproget er. Inkonsekvensen understreges ved, at et samtidigt tilsvarende forslag i Provinzialberichte, blot med dansk som fællessprog i stedet for tysk, bedømmes paa lignende Maade, og ikke som Hoegh-Guldbergs.

Ved siden af inkorporationen og sprogbestemmelserne var det især de vanskelige økonomiske forhold, der nedbrød sympatien for den danske helstat.

Til slut omtaler Thurau kort Dahlmanns virksomhed i Kiel. Endnu i december 1814 fejrede studenterne aarsdagen for slaget ved Sehestedt; aaret efter holdt Dahlmann sin Waterlootale, og dermed sattes skel med hensyn til den indstilling, der blev raadende i de kommende aar, selv om det tog tid, inden den ny indstilling slog igennem. Afhandlingen kan opfattes som en uddybelse af den opfattelse, Scheel i 1926 gjorde gældende i modsætning til Brandt, at det var Dahlmann, der lagde grunden til den politiske slesvig-holstenisme.

Fra en Waterloo-fest 1816 meddeler Thurau følgende lille Situation efter Twesten: »Ved 18. Juni-festen fornylig fik man et daarligt varsel. Falck udbragte en skaal for bevarelse af den gamle forbindelse mellem Slesvig og Holsten. Han klinkede med Dahlmann, og hans glas gik i stykker, skar ham i haanden, og han beseglede altsaa til en vis grad skaalen med sit blod. Det virkede paafaldende, da det netop var de to hovedforsvarere af denne frihed.«

Kilderne har Thurau væsentlig hentet fra den periodiske

litteratur; skildringens form minder meget om Ostenfeldts »Stemninger og Tilstande i Holsten 1815—30«.

Vejen op igennem hertugdømmernes historie bliver tættere og tættere belagt med tyske doktorafhandlinger. Fra det 19. aarhundrede er der adskillige.

»Das deutsche Nationalbewusstsein bei Friedr. Christ. Dahlmann« hedder en dissertation af Hans Schirmer.²²⁾ Det er dog mere Dahlmanns historiesyn og politiske ideer, der skildres, end hans nationalbevidsthed. Schirmer finder Dahlmanns opfattelse betinget af en forening af det klassisk-humanistiske, det germansk-folkelige (germanerne var for Dahlmann historiens salt), og det luthersk-protestantisk-moralske. Det klassiske var historisk set en forløber. Forbindelsen mellem germanervældets naturlige kraft og kristendommens aandelige styrke fuldbyrdede nygrundlæggelsen af den vesterlandske menneskehed. Dahlmann betragtede kristendommen som indbegrebet af den sædelige humanitet, ikke som aabenbaring af en forløsningsforjættelse.

Dahlmann var hverken romantisk-reaktionær eller fransk-revolutionær. Hans politiske ideal var en folkelig-organisk vækst, og derfor saa han særlig hen til England, som kom idealet nærmest, fordi det germanske her havde udviklet sig frit, mens Karl d. Store havde afskaaret muligheden for en saadan udvikling hos de tyske stammer.

Oprindeligt havde Dahlmann kun ringe sans for statens betydning, men ved arbejdet for ridderskabet og under indtryk af Wiener-Kongressen forstod han statens nødvendighed som ordnende faktor. Hans statsideal var det konstitutionelle arvelige monarki, der betød en forbindelse af frihed og orden.

Efter den franske Julirevolution 1830 blev Dahlmann lidt mere konservativ i sin indstilling, men var dog stadig tilhænger af en fri forfatning. Men mere og mere saa han den »dannede«

²²⁾ Zeitschrift. Bd. 67. 1935.

borgerstand som det bærende i samfundet; adel og bondestand tillagde han ikke samme betydning, og arbejderstanden var »berufsloser Pöbel« for ham. Han havde ingen forstaaelse for en forandring, der foregik med borgerstand og arbejdere som følge af den industrielle udvikling.

Schirmer hævder afsluttende, at det nu ikke længere er Dahlmanns ideer, der har interesse, men hans væsen og karakter. Han var en varsler om Tysklands skæbne og bestemmelse.

Da Prof. Scheel i sin tid tog fat paa arbejdet med Dahlmann²³⁾, begyndte hans elev og senere kollega Prof. Carl Petersen et studium af Falck. De første resultater kom i Universitetsselskabets aarbog 1926, hvor Carl Petersen skildrede Falcks indsats under samarbejdet med Dahlmann ved udformningen af den slesvig-holstenske politiks grundlag. En fortsættelse af dette arbejde er kommet som en artikel i Zeitschrift 1939: Nikolaus Falcks politische Wandlung in den Jahren der Reaktion. (1819—34), altsaa Falcks holdning fra »Kieler Blätter« gik ind til stænderforsamlingernes indførelse.

Da Kieler-professorernes politiske virksomhed med »Kieler-Blätters« ophør maatte indstilles trak Falck sig i modsætning til Dahlmann uden bitterhed tilbage til sit fagstudium; for ham blev maalet nu ikke først og fremmest en forfatning, men et politisk opdragelsesarbejde for at skabe mere statsborgerlig forstaaelse og dermed forudsætning for senere eventuelt at faa en forfatning. Midlet i dette arbejde var Falcks nye tidsskrift »Staatsbürgerliches Magazin«, der tillige kom til at rumme mange forarbejder til Falcks »Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts«. I tidsskriftet var det særlig de kommunale problemer, Falck tog op, da han mente, at det i et politisk oplysningsarbejde var bedst at begynde med de mindre spørgsmaal.

Da U. J. Lornsen i 1830 søgte at rejse forfatningsspørgsmaa-

²³⁾ Der junge Dahlmann. 1926.

let igen, var Falck ikke begejstret. Lornsen var ham for doktrinær-liberalistisk, Falck selv var meget mere praktiker og tilhænger af en organisk vækst, hvorfor han som saa mange andre i tiden saa hen til England som forbilledet.

Sit politiske syn lagde Falck i 1831¹ for dagen i en foretale til et skrift af David og Tscherning om de preussiske stænder, som Falck havde ladet oversætte til tysk.

Paa dette tidspunkt havde Falck helt forladt den tankegang, der havde forenet ham og Dahlmann og som var blevet historisk begrundet af Falck selv, at den gamle stænderforfatning aldrig var blevet ophævet og derfor burde træde i kraft med de reformer, der gjorde den tidssvarende. I foretalen af 1831 er der intet om hertugdømmernes ret til den gamle forfatning. Falck gaar ind for stænderforslaget som et skridt i den rigtige retning.

Naar Falck ikke havde saa meget til overs for den gamle stænderforfatning, var det af angst for, at den vilde give adelen en overvægt. Ved det nye stænderforslag var det netop ridderskabets ringe indflydelse, der tiltalte ham. Han var i bund og grund demokrat, men modstander af den fransk-revolutionære tankegang; naar han saa let kunde affinde sig med det nye forslag, var det ogsaa, fordi han mente, at folket endnu ikke var modent til en fri forfatning og skattebevillingsret.

Carl Petersen bedømmer Falcks foretale af 1831 meget haardt: »Ønsket om at gøre den nye forfatning tillokkende for sine læsere forleder ham til en argumentation, som man kun kan betegne som bevidst vildledende, naar man kender Falcks politiske overbevisning«. (Det minder lidt om den litteraturhistoriker, der benægtede Goethes eget udsagn om, at han af alle kvinder havde elsket Lili Schönemann mest og sagde: »her tager Goethe fejl, det var Friederikke Brion«.)

Falck var i aarenes løb blevet helstatsmand af slesvigholstensk farve; den sammenligning, Carl Petersen foretager mellem ham og Lornsen, giver et godt indtryk af, hvor fjernt disse to stod hinanden. Senere hen, under indtryk af Ejder-

bevægelsens vækst i Danmark, svingede Falck igen over i mere udpræget slesvig-holstensk farvand.

Carl Petersens Afhandling er kun et brudstykke, engang kommer forhaabentlig den store biografi af Falck.

Om Uwe Jens Lornsen er der ikke kommet noget væsentlig nyt. Konrektor Wilh. Jessen, Westerland, Sild, har skrevet en Artikel om Uwe Jens Lornsens Vorfahren und ihre Welt²⁴), og Dr. Alexander Scharff har i serien: Politische Schriften Schleswig-Holsteins, udgivet af Institut für Volks- und Landesforschung, udsendt et udvalg »Politische Briefe« (1938) med noter og forsynet med en indledning. I denne serie er der planlagt udgivelse af Lornsens forfatningskrifter, Droysens politiske taler og breve, Dahlmanns politiske skrifter og Welckers skrifter og breve.

En elev af Carl Petersen, (der nu virker i Berlin), Kurt Hector, har udsendt første bind af et værk om Die politischen Ideen und Parteibildungen in den schleswigschen und holsteinischen Ständerversammlungen 1836—46.²⁵)

Første Bind indeholder en gruppering af medlemmerne efter deres holdning til »indrepolitiske« spørgsmaal. Det planlagte andet bind skal skildre holdningen i de nationale spørgsmaal; dette bind turde blive ulige mere spændende end det første, og en egentlig bedømmelse maa vente til værket foreligger som helhed.

I en række kapitler viser Hector, hvordan de forskellige stændermedlemmer tog stilling til en række problemer (forhandlingernes offentlighed, pressefrihed, stændernes kompetence, forsamlings- og petitionsfrihed, personlig frihed (haebeas corpus), toldloven m. m.). Stændermedlemmernes holdning sættes i sammenhæng med de almene politiske principper, der gjorde sig gældende i tiden og med den filosofiske tankegang, der eventuelt kan ligge til grund. Denne paavisning af, hvordan

²⁴) Zeitschrift. Bd. 66. 1938.

²⁵) Quellen und Forschungen. 20. 1938.

tidsstrømningerne har sat sine spor, forekommer meget værdifuld, men maaske er der lidt vel megen filosofi.

Hectors bog giver et godt billede af, hvordan stænderforsamlingerne skaber forudsætningerne for den følgende politiske udvikling. I begyndelsen saa man hen til kongen som den i sidste instans afgørende faktor, men mere og mere gik opfattelsen i retning af at se kongen som en overenskomstpartner. Konstitutionalismen blev paa denne maade forberedt.

Efter gennemgangen af hvert hovedemne grupperer Hector de stænderdeputerede efter deres overbevisning i forskellige grupper, og sammenfatter til sidst sit helhedsresultat. Fremgangsmaaden forekommer vel systematisk, og de enkelte er blevet sat noget haandfast paa plads. Hectors gruppering ser i store træk ud som følger: yderst til venstre var der en stor gruppe af liberale og yderst til højre en lille gruppe regerings-tilhængere. De liberale havde to afskygninger, idet en lille gruppe, især bestaaende af embedsmænd, altid fastholdt et statsligt syn, Hector kalder dem derfor de »statsliberale«. Mellemgruppen faldt i to dele, de stændersk-konservative bestaaende af hertugen, ridderskabs medlemmerne og de fleste gods-ejere, og saa de borgerligt-konservative. Endelig var der saa en hel del, som det ikke har været muligt at putte ind i nogen baas.

Et billede fra 1840'erne af en helt anden art faar man gennem kirurgen Fr. Esmarchs ungdomserindringer, der er blevet udgivet af Dr. Harry Schmidt,²⁶⁾ og som indledes med en levnedstegning af den berømte læge ved en af hans elever, Prof. August Bier.

Esmarch var født i Tønning i 1823 og døde som professor i Kiel i 1908. Erindringerne gaar til 1852. Esmarch tilbragte sin barndom i Rendsborg og Flensborg; særlig skildringerne fra denne sidste by er morsomme. Et eksempel paa sproget i byen skal her gengives: to familier boede side om side, haverne stødte

²⁶⁾ Die Jugenderinnerungen des Chirurgen Friedrich von Esmarch. 1938.

sammen, og man kunde færdes fra den ene til den anden. En dag, da begge familier sidder ved kaffebordet i den ene have, siger fru en til sin unge pige: »Mamsell, sein Sie so chut und kommen mal nieder. Sein Sie so chut und bringen die Kinder um und wenn Sie sie abgesogen haben, gehen Sie mit meinem Manne durch«. (umbringen — dræbe, durchgehen — løbe løbsk).

Hovedvægten er lagt paa skildringen af treaarskrigen, som Esmarch deltog i som feltlæge. Efter slaget ved Bov blev han fanget og anbragt paa fangeskibet Dronning Maria, han blev frigivet ved vaabenstilstanden og fortsatte sin tjeneste ved den slesvig-holstenske hær.

Midt imellem alle de videnskabelige værker er det behageligt at læse denne umiddelbare og levende skildring.

Et emne lidt uden for de almindelige har Chr. Degn valgt: Orla Lehmann und der nationale Gedanke. Eiderstaat und nordische Einheit.^{26a)} Med en biografi af Lehmann som rammme og med Lehmanns indsats som det centrale skildres Ejderpolitikens udvikling og den skandinaviske studenterbevægelse. Lehmann kommer paa den maa-de til at indtage en vel fremskudt plads, og skildringen er blevet noget uoverskuelig. Lehmanns tankegang belyses fra alle kanter, og der redegøres for hans forhold til den almindelige europæiske liberalisme. Det fremhæves, hvorledes statsbegrebet spillede en langt større rolle for Lehmann end folket. Foruden det litterære materiale har Degn særlig udnyttet Lehmanns efterladte papirer, der opbevares paa det kongelige bibliotek.

Til belysning af den slesvig-holstenske bevægelse er der blevet udgivet nogle brevsamlinger. Fhv. landsretsdommer Justus von Olshausen har under titlen: Briefe aus Schleswig - Holsteins schwerster Zeit²⁷⁾ udgivet embedsmanden Rathgens brevveksling; langt de fleste breve er

^{26a)} Quellen und Forschungen. Nr. 18. 1936.

²⁷⁾ Zeitschrift. Bd. 68. 1940.

fra Rathgen til hans kone. I 1840'erne var Rathgen ansat i det slesvig-holstenske kancelli i København, i 1848 sluttede han sig til den provisoriske regering og var en overgang justitsminister; brevene fra aarene 1848—50 indtager den største plads og rummer mange værdifulde oplysninger om de indre brydninger blandt slesvig-holstenerne.

I serien: *Schriften zur politischen Geschichte und Rassenkunde Schleswig-Holsteins* har Dr. H. R a u t e n b e r g udgivet en række breve fra ledende slesvig-holstenske personligheder i aarene 1855—63. Bogen har faaet titlen: »W i r w o l l e n D e u t s c h e b l e i b e n«. (1939). De fleste breve stammer fra Karl Franckes og Karl Samwers arkiver, der opbevares henholdsvis i Frankfurt a. M. og Kiel. Disse to var hovedlederne i den augustenburgske bevægelse 1864—66. Der er tale om et udvalg og af mange breve gengives kun brudstykker. Om synspunkterne m. h. til udeladelser fortæller Rautenberg i forordet bl. a., at kun en del af de drastiske skildringer og skarpe domme om forholdene i København er taget med, en hel del »sladder« er udeladt; de prøver, der er meddelt, skal være tilstrækkelige. De er ikke blide.

Aarene 1864—66 har været genstand for en mængde behandlinger. En lang række bidrag er ydet af afdøde Dr. Carl Boysen. (1861—1937). Boysen stod Augustenborgerne nær, og hans skildringer er baaret af sympati for dette fyrstehus, men tillige af en levende uvilje mod lederen af den augustenburgske politik, Karl Samwer; hvor der er lejlighed til det, faar denne læst og paaskrevet. Boysens fortjeneste er det at have fremdraget en hel del nyt stof, hans behandling af det har imidlertid ikke større perspektiv. Her er der kun taget hensyn til de mere væsentlige artikler.

Lederen af det »nationale parti« 1864—66, g r e v L u d w i g R e v e n t l o w har Boysen'skildret i en artikel fra 1933.²⁸⁾ Reventlow var advokat i Kiel og stod den fremtrædende slesvig-

²⁸⁾ Ludwig Graf zu Reventlow. Zeitschrift. 1933.

holstenske politiker Theodor Lehmann meget nær. Lehmann døde i 1861, og Reventlow blev hans politiske arvtager, men raadede langt fra over de samme politiske evner. Umiddelbart efter Frederik VII's død tog Reventlow initiativet til sammenkaldelse af Nationalforeningens forretningsudvalg og virkede i de følgende maaneder for en større slesvig-holstensk aktivitet. Det røre, der kom, skyldtes for en stor del ham og hans kreds, bl. a. det store folkemøde paa provstemarken ved Elmshorn 27. 12. 1863. Da, Friedrich »VIII« kom til Kiel ønskede Reventlow at smede, mens jernet var varmt og gaa paa tværs af den politik, Preussen slog ind paa, men Samwer holdt igen. Efterhaanden kom Reventlow i et modsætningsforhold til Augustenborgeren og dennes raadgivere, og da det efter Bismarcks samtale med hertugen i sommeren 1864 blev helt klart, at Bismarck havde overordentlig ringe interesse for en slesvig-holstensk statsdannelse, svingede Reventlow bort fra sin hidtidige politik og gled lidt efter lidt over i en udpræget preusservenlig retning. I Februar 1865 dannede han det nationale parti, der gik ind for en preussisk annekstion. Det var kun et meget lille parti, men betydningsfuldt, fordi det holdt paa den rigtige hest.

Den afgørende samtale mellem Bismarck og hertug Frederik (1. 6. 1864) har Boysen skildret i en særlig artikel.²⁹⁾

Den 28. Maj 1864 erklærede Preussen og Østrig paa London-konferencen, at en personalunion mellem kongeriget og hertugdømmerne var umulig. Timen syntes nu at være slaaet for Augustenborgeren. Østrig var interesseret, Preussen tilsyneladende ogsaa; men samtidig rejste hertugen af Oldenburg støttet af Rusland, arvekrav, og den augustenborgske mulighed blev nu een blandt flere. Hertug Frederik havde 1. Juni først en samtale med kong Wilhelm af Preussen og derefter med Bismarck. Bismarck kom med forslag i en ret løs form, og hertugen svarede undvigende og forsigtigt, idet han regnede med,

²⁹⁾ Herzog Friedrichs Unterredung mit Bismarck 1. Juni 1864. Zeitschrift. 1935.

at der kun var tale om en foreløbig følingtagen. Men straks efter samtalen satte Bismarck sin presse igang, hertugen havde afvist de preussiske krav, hed det. Hertugen blev forbløffet; han havde ikke drømt om, at samtalen kunde tolkes saadan, han havde kun været forsigtig. Den preussiske kronprins, der var en ven af hertug Frederik, søgte at knytte traaden igen, men havde ikke held med sig. Virkningen af pressekampagnen paa kongen og kronprinsen var vidt forskellig, og forskellen er meget karakteristisk ogsaa for deres syn paa Bismarck. Kronprinsen skrev i sin dagbog: »Aldrig er der vel blevet løjet saa frækt, som det nu gøres og tros overalt paa Bismarcks bud«, men kongen erklærede i et brev til dronningen, der ogsaa sympatiserede med hertugen, »han (hertugen) maa jo over for andre have udtalt sig endnu mere bestemt end over for Bismarck og mig, ellers vilde det være umuligt, at alle blade i kor er imod ham«.

Sin holdning i den slesvig-holstenske sag har Bismarck selv omtalt i det preussiske deputeretkammer i Dec. 1866 paa følgende maade: »Jeg har altid holdt fast ved den klimaks, at personalunionen var bedre end det, der var i forvejen; at en selvstændig fyrste var bedre end personalunionen, og at foreningen med Preussen var bedre end en selvstændig fyrste.« Efter dette princip handlede Bismarck; hvis der ikke havde været nogen vej uden om en augustenburgsk løsning, havde han taget til takke med den.

Spørgsmaalet om Sønderjyllands deling spillede med ind i forhandlingerne. Hertugen mente, at en afstaaelse til en linie ved Genner-bugt var det yderste, han kunde gaa med til, mens Bismarck ytrede, at det ikke syntes ham muligt, at man fra tysk side kunde naa ud over Flensborg-Tønder-linien. At Bismarck virkelig alvorligt har regnet med en deling efter denne linie fremgaar ogsaa af en udtalelse af kronprinsen, der efter en samtale med sin far vilde raade hertug Frederik til »at tage hvad han kunde faa, især hvis der efter Bismarcks hensigt kom en demarkationslinie i stand: Nordsiden af Flensborg

fjord-Bov-Tønder.« Hertugen erklærede sig over for kronprinsen villig dertil, men da var det for sent.

Naar hertugen kom saa galt afsted med sin samtale, lægger Boysen i høj grad Samwer det til last; hans instruktion til hertugen skal have været meget uheldig.

Med hensyn til Samwers politik kan det lige anføres, at han ønskede et saa selvstændigt Slesvig-Holsten som muligt, og netop derfor vilde han ikke have Slesvig optaget i det tyske forbund, hvad der ellers var et slesvig-holstensk hovedkrav. Med et suverænt Slesvig i ryggen havde hertugen staaet meget stærkere over for de tyske magter.

Det mest omfattende af Boysens arbejder til belysning af 1860'ernes historie er en skildring af Baron Carl Scheel-Plessen.³⁰⁾ Bogen er udgivet efter Boysens død; det var hans tanke at gøre noterne mere fyldige og give flere kildehenvisninger.

Titlen skaber forventningen om en redegørelse for Scheel-Plessens liv, men i realiteten er det kun en behandling af hans politiske indsats i aarene 1863—68, indfattet i en tynd biografisk ramme.

Scheel-Plessen var født 1811, kom ind i administrationen og var i aarene 1843—46 amtmand paa Als, hvor han var afholdt af befolkningen, fordi han tog hensyn til det danske sprog. 1846 blev han deputeret i Rentekammeret og var i 1848 lige paa nipet til at komme med i Marts-ministeriet, men kunde ikke godkende svaret til den slesvig-holstenske deputation. Han gik ikke, som saa mange embedsmænd, med slesvig-holstenerne, men forblev i sin stilling og blev efter 1850 knyttet til hertugdømmernes administration. I 1853 blev han overpræsident i Altona, men da han 1856 traadte i opposition til regeringen, blev han afskediget. Fra nu af og til 1863 ledede han den holstenske modstand mod den danske regering og opnaaede en stor popularitet; han tabte den dog fuldstændigt igen i 1863, da han ikke

³⁰⁾ Carl Baron Scheel-Plessen. Quellen und Forschungen. Bd. 19. 1938.

fulgte de baner, den offentlige mening slog ind paa. Han var tilhænger af en helstat mellem et Danmark-Nordslesvig og et Holsten-Sydslesvig, og modstander baade af Ejderdannerne og Augustenborgerne. Christian IX lod ham kalde til København, men Scheel-Plessen kom ikke mere til at spille nogen rolle i dansk politik.

Under krigen svingede Scheel-Plessen bort fra helstatsstandpunktet og begyndte at arbejde for hertugdømmernes indlemmelse i Preussen under den ene eller anden form. Hvornaar det er sket, vides ikke; Boysen gør ikke forsøg paa at klare spørgsmaalet, maaske vil engang hans brevveksling med Christian IX kunne kaste lys over dette punkt.

Allerede 16. Februar 1864 havde han en samtale med Bismarck og kong Wilhelm, og han stod fra nu af i ret nøje kontakt med dem. Men til Londonkonferencen sendte han en betænkning, hvor han gik ind for personalunionen. Paa den anden side deltog han i den almindelige hyldest ved kong Wilhelms indtog i Altona d. 21. April 1864, og da hans bror Otto i juni talte med ham om en personalunion, erklærede han, at det var for sent. Ved fredsslutningen i Wien var han Preussens og Østrigs sagkyndige raadgiver i finansielle spørgsmaal.

En selvstændig stat Slesvig-Holsten var Scheel-Plessen for lille, og det augustenburgske parti var ham for liberalt farvet; kunde der ikke opnaas en personalunion med Danmark, var en tilslutning til Preussen at foretrække, og fra efteraaret 1864 arbejdede han systematisk paa at opnaa den. Et første skridt var udsendelsen af en adresse i Dec. 1864, underskrevet af 17 fremtrædende holstenske godsejere og grossererere. Adressen var stilfærdig i formen, men i realiteten udpræget augustenburgfjendsk og vakte en sand storm af harme.

Det havde været naturligt, om Bismarck havde benyttet Scheel-Plessen i administrationen; Østrig ønskede det imidlertid ikke; men allerede i Februar 1865 erklærede Bismarck over for ham, at han i tilfælde af en ordning i preussisk favør vilde overdrage ham det højeste embede i forvaltningen. Ved kri-

gens udbrud i 1866 blev Scheel-Plessen overpræsident. Han vendte sig straks mod det augustenborgske parti, foreningerne blev opløst, og pressen fik hans haarde haand at føle. Et stort arbejde havde han med at indrette den nye administration.

Pragfredens § 5 var Scheel-Plessen en energisk modstander af, og da han fik den første fortrolige meddelelse om dens optagelse i præliminærfreden, søgte han straks at faa Bismarck til at stryge den. Da det ikke lykkedes, sendte han et par dage efter fredens afslutning, den 27. august, en betænkning til Bismarck. Heri erklærede han sig principielt for, at en afstaaelse af det nordlige Slesvig burde undgaas og som et tjenligt middel dertil gav han anvisning paa, at man kunde knytte saadanne betingelser til afstaaelsen, at Danmark hellere gav afkald paa udvidelsen af sit landomraade. Der maatte forlanges de mest vidtgaaende garantier til sikring af de tyske beboeres nationale interesser.

Allerede i Juli 1866 underrettede Bismarck Scheel-Plessen om de synspunkter, der skulde gøres gældende ved afstemningens udførelse. Det var en selvfølge, at der skulde stemmes i den mindst mulige del og kun i de nordlige distrikter. Inden for afstemningsomraadet var det af den største vigtighed at faa i det mindste nogle resultater, der viste ønske om forbliven ved Slesvig. Bismarck anmodede Scheel-Plessen om ved administrationen af de paagældende landsdele at søge opnaaet en for Preussen gunstig stemning og lamme den danske agitation. Han udbad sig Scheel-Plessens mening om den afstemningsmaade, der stillede det gunstigste resultat i udsigt.

Scheel-Plessen svarede, at befolkningen i Nordslesvig overvejende var dansk, ogsaa længere mod syd i de distrikter, der ikke kunde være tale om at afstaa. Skulde der være almindelig stemmeret, vilde der, selv i byerne, blive dansk flertal. Han gav altsaa ikke Bismarck noget stort haab.

Boysen fører sin fremstilling frem til Aaret 1868; akterne fra de følgende Aar har ikke staaet til hans raadighed. Scheel-Plessen blev siddende som overpræsident til 1879 og døde i 1892.

Det kan ikke nægtes, at der klæber adskillige mangler og svagheder ved Boysens bog om Plessen. Arkivar Dr. Hjelholt har i en anmeldelse gjort opmærksom paa en del af dem, bl. a. at stoffet i de danske arkiver ikke er blevet udnyttet.³¹ Værdien ligger i fremdragelsen af en hel del nyt stof, men det er muligt at trænge mere til bunds i det, end Dr. Boysen har gjort.

I forbindelse med Boysens bog om Scheel-Plessen har H e i n z R a u t e n b e r g s dissertation *Untersuchungen zur Geschichte der schleswig-holsteinischen Parteien im Winter 1864/65*³²) interesse. Boysen har skrevet senere end Rautenberg og har paa en del punkter berigtiget hans fremstilling.

Første del af Rautenbergs arbejde handler om »17-mandsadressen«, der udsendtes 21. 12. 1864 paa Scheel-Plessens initiativ. Meningen med den var at berede vejen for en tilslutning til Preussen. I lidt for høj grad identificerer Rautenberg denne politik med ridderskabets. Ridderskabet stod ikke som en enhed i dette spørgsmaal. Augustenborgerne blev rasende over adressen, og der blev svaret igen med en adresse underskrevet af 40 tidligere stænderdeputerede. Indholdet var, at hertugdømmerne var suveræne og havde ret til at danne en selvstændig stat under en egen fyrste. Forholdet til Tyskland og Preussen skulde ordnes af folkerepresentationen og fyrsten i fællesskab.

I anden del gives en skildring af de andre slesvig-holstenske partier. Der var ialt tre med centrum i hver sin by og samlet om hver sit blad. De radikale liberale slesvig-holstenere havde bladet »Schleswig - holsteinische Zeitung« i Altona til organ.

Retningen var en udløber af den liberale opposition i Preussen, og kampen mod Bismarcks junkervælde var for bladet nr. 1. Augustenborgernes magtovertagelse i hertugdømmerne sympatiserede retningen med, fordi det vilde betyde en begræns-

³¹) H. T. 10. R. V. Bd. s. 574.

³²) Zeitschrift. 1933 og 34.

ning i Preussens magt sammenlignet med en anneksion. I de slesvig-holstenske foreninger havde den radikale fløj overtaget.

En mere moderat liberal kreds samledes omkring »Kieler Zeitung«, der lededes af Dr. Wilh. Ahlmann. Mens kampen for frihedsidealerne stod i forgrunden i Altona, saa man i Kiel Tysklands enhed som det store maal. Retningen vilde et selvstændigt Slesvig-Holsten i nøje kontakt med hele Tyskland, ikke bare med Preussen. Man forstod, at Preussen maatte blive et mellemlid, men Ahlmann nærede ikke megen tillid til Bismarcks eventuelle tilsagn om vilkaarene for en forbindelse.

Den 3. liberale retning samledes om Norddeutsche Zeitung i Flensborg, der redigeredes af A. Rømer. Den ledende indenfor retningen var Grev Ludwig Reventlow. Udviklingen indenfor denne retning er omtalt i forbindelse med Boysens artikel om Reventlow.

Den væsentligste indvending mod Rautenbergs arbejde, er det korte spand af tid, undersøgelsen omfatter. Afhandlingen faar derved karakteren af et brudstykke uden rigtig hoved eller hale.

Begivenhederne 1863—66 har udøvet megen tiltrækning paa unge historikere. Det har ligefrem været mode at skildre en eller anden tysk stats forhold til det slesvig-holstenske spørgsmaal. Arkivar Harald Jørgensen har omtalt disse bøger i Historisk Tidsskrift, og der er ikke grund til at gaa nærmere ind paa dem.³³⁾ Om dem alle gælder det, at de ikke røber meget kendskab til dansk videnskabelig litteratur. Det har medført adskillige skævheder og misforstaaelser, men der er fremdraget en del værdifuldt stof fra tyske arkiver.

Endelig skal endnu omtales en afhandling med emne fra denne periode, prof. Otto Scheels Bismarcks Wille

³³⁾ Liselotte Konrad: Baden und die schleswig-holsteinische Frage 1863—66. Julie Rath: Württemberg und die schleswig-holsteinische Frage in den Jahren 1863—65. Helmut Lubrich: Hannover und die schleswig-holsteinische Frage 1863—64. Lothar Kühn: Oldenburg und die schleswig-holsteinische Frage 1864—66, og endelig Georg Durst: Hessen-Darmstadt und die schleswig-holsteinische Frage. H. T. 10. R. V. bd. s. 571 ff, og III bd. s. 158 f.

zu Deutschland in den Friedensschlüssen 1866. (1934). Undersøgelser over § 5 førte i aaret 1933, da den store omvæltning fandt sted i Tyskland, prof. Scheel ind paa et studium af begivenhederne i 1866, et andet omvæltningsaar i Tysklands historie.

Som det fremgaar af titlen vil prof Scheel vise, at Bismarck i 1866 førte tysk politik og ikke, som nogle har villet hævde, storpreussisk politik.³⁴⁾

Hovedvægten er lagt paa skildringen af forholdet til Frankrig i sommeren 1866. Scheel gennemgaar først den indre modsigelse i fransk politik: paa den ene side Napoleons forkærlighed for nationalitetsprincippet og paa den anden side hans bestræbelser for at hindre opkomsten af et stærkt Preussen-Tyskland eller i hvert tilfælde ved compensationer at opnaa en afbalancering af en preussisk magttilvækst. I 1866 arbejdede man i Frankrig med begge muligheder; enten skulde Preussen standses ved Main, eller ogsaa skulde Frankrig have compensationer i Rhinlandet. Det er ikke svært at afklæde den franske politik ethvert ideelt skær; det er gjort før, og den franske ledelses klodsethed gør misforholdet særligt iøjnefaldende. Det synes dog, at Scheel har anvendt lidt vel meget pathos i denne forbindelse.

Fredsforhandlingerne mellem Preussen og Østrig kom i stand paa Frankrigs foranledning; det af begge parter godkendte franske fredsforslag dannede forhandlingsgrundlaget. Med dette havde Frankrig særlig tilsigtet en begrænsning af Preussens magtsfære ved Mainlinien. Men efter præliminærfredens afslutning prøvede Frankrig pludselig paa at opnaa

³⁴⁾ Prof. Scheel har sikkert ret i, at Preussen for Bismarck mere var middel end maal, men iveren for at finde argumenter for denne opfattelse kan undertiden føre for vidt. F. eks. skildres, hvorledes Bismarck efter Moltkes forslag ved fredsforhandlingene med de sydtyske stater betingede sig preussisk besættelse af fæstningen Mainz. Naar han gjorde det, »saa gav han ikke efter for preussisk ærgerlighed, men for national anvarsfølelse«. Man er mest tilhøjelig til at tro, at det ikke var nogen af delene, men en almindelig militær sikkerhedsforanstaltning.

kompensationer ved Rhinen mod at lade Main-forbeholdet falde. Preussen kunde under ingen omstændigheder tænke sig at afstaa noget som helst til Frankrig; forslaget blev afvist, og i svaret blev der slaaet stærkt paa, at en saadan afstaaelse vilde være fuldstændig i strid med nationalitetsprincippet, Napoleons yndlingstanke. Det franske forsøg fik afgørende indflydelse paa Bismarcks holdning, da han skulde til at forhandle om fred med de sydtyske stater. Han var klar over, at det kunde komme til kamp med Frankrig, og var derfor ivrig for at sikre sig de sydtyske staters bistand i en saadan kamp. De fik alle forholdsvis gunstige fredsvilkaar og der blev sluttet hemmelige traktater, som dannede forudsætningen for den fælles krigsførelse 1870. Med disse traktater undergravedes fuldstændigt betydningen af »det sydtyske forbehold«.

Men Bismarcks tyske vilje begrænsede sig i 1866 ikke alene til det lille-tyske omraade. Det spændte forhold til Frankrig fik ham til at se videre ud, og allerede i december samme aar gjorde han antydninger over for den østrigske gesandt med det formaal at etablere en forbindelse mellem det nordtyske forbund og den tyske del af det habsburgske monarki. Det skulde ikke være en ny tysk forbundsordning, men en international overenskomst mellem de to stater. Scheel tolker dette som tilløb til en stortysk ordning, som han regner med, automatisk vilde være blevet følgen af et forbund, og han betoner forskellen fra det senere forbund af 1879, der hvilede paa et andet grundlag (hele monarkiet) og ikke rummede det nationale perspektiv som forslaget af 1866. Man kan for dette punkts vedkommende ikke frigøre sig for indtrykket af, at der lægges mere ind i ordene, end de kan bære.

For danske læsere har selvfølgelig afsnittet om § 5 den største interesse. Siden prof. Aage Friis i 1921 udsendte første bind af sin skildring »Den danske regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark«, er der fremkommet et meget stort nyt materiale. De tyske akter, der er udgivet af Platzhoff, Rheindorff og Tiedje samt af Hähnsen, har Friis ikke haft

kendskab til, da han skrev sin bog; men man er nærmest for-
bavset over, at der ikke er større forskel i skildringen af selve
hændelsesforløbet.

Scheel indleder med at slaa fast, som ogsaa af Friis paa-
vist, at det ikke var med Bismarcks gode vilje, § 5 blev op-
taget i freden. Kun Frankrigs mellemkomst var skyld i at sa-
gen overhovedet blev bragt paa bane. Baade under forhand-
lingerne i Nikolsburg om den foreløbige fred i Juli og ved
selve fredsforhandlingerne i August søgte Bismarck at faa § 5
slettet, første gang rigtignok med en erklæring om, at der
skulde træffes en aftale mellem Frankrig og Preussen om dette
punkt.

Nogen sympati for selve fremgangsmaaden havde Bismarck
heller ikke, og han betonede stærkt, at en folkeafstemning ikke
kunde være enefagørende ved grænsens fastlæggelse. Dertil
var princippet for »revolutionært«. Der maatte ogsaa tages
hensyn til militære og andre forhold, Dybbøl og Als kunde der
ikke være tale om at afstaa; paa en »national« løsnings har
Bismarck intet øjeblik tænkt.

Scheel lægger megen vægt paa det daarlige indtryk, som
en henvendelse fra Prins Hans, Christian IX.s bror, gjorde i
Berlin. Henvendelsen fandt sted kort tid efter, at præliminær-
fredens bestemmelser var blevet bekendt. Prins Hans gav heri
udtryk for Christian IX.s ønske om at faa omraadet helt ned
til syd for Slesvig med til Danmark, for at hans fødsted, Got-
torp slot, og hans barndomshjem, Louisenlund, kunde komme
med. Denne henvendelse skal have været medvirkende til de
nye bestræbelser, der fra Bismarcks side blev udfoldet for at
faa artiklen slettet i den endelige fred. Østrig havde princi-
pielt intet derimod, hvis man til gengæld kunde faa andre ind-
rømmelser. Det lykkedes ikke, og dette, ikke Frankrigs for-
nyede henvendelse, var aarsagen til at § 5 blev optaget uforan-
dret i Pragfreden.

Til slut rejser Scheel det spørgsmaal: hvordan harmonerer
§ 5 med den nationale vilje, der ellers kendetegner Bismarcks

holdning i 1866. Jo, ogsaa i § 5 gør den nationale vilje sig gældende; det kom frem ved de senere forhandlinger om dens udførelse, hvor man fra tysk side stillede krav om garantier for mindretallene, man ønskede sikkerhed for, at den tyske folkegruppe, der kom til at leve uden for det nordtyske forbund, fik national-kulturel selvstændighed. Baggrunden for disse krav finder Scheel i nogle bestemmelser i den gamle tyske rigsret, hvis indhold var, at der i spørgsmaal om samvittighed og sjæl ikke maatte ske majorisering. Vi staar her ved eet af de punkter, hvor man paa dansk og tysk side er uenig. Var det virkelig bekymringen for mindretallenes skæbne, der laa Bismarck saa stærkt paa sinde, eller havde kravene om garantier til hensigt at betage Danmark lysten til den i forvejen stærkt begrænsede territoriale gevinst, eller var det endelig ønsket om at sikre sig en vis mulighed for indblanding i danske forhold? Scheels standpunkt er ingenlunde overbevisende. Bismarck viste senere ingen større forstaaelse for mindretallenes kaar, hverken de fremmede inden for Tysklands grænser eller de tyske udenfor. Den tankegang, at garantikravene kunde bruges som middel til at faa forhandlinger om § 5's udførelse til at strande, har ganske sikkert ikke været Bismarck fremmed. Som tidligere nævnt under omtalen af Boysens bog om Scheel-Plessen, foreslog denne Bismarck 27. 8. 1866 at bruge en saadan fremgangsmaade. Dermed være ikke sagt, at Bismarck under alle omstændigheder var modstander af en afstaaelse. Bismarck holdt af at arbejde med mange muligheder.

Under forhandlingerne mellem Frankrig og Preussen om de franske kompensationsfordringer spillede henvisningen til nationalitetsprincippet en stor rolle i den tyske argumentation. Efter læsningen af Scheels bog ligger det nær at drage denne slutning: naar Preussen ikke satte mere ind paa at faa § 5 slettet, saa kan det hænge sammen med, at man havde afvist Frankrigs kompensationsfordringer, bl. a. under henvisning til nationalitetsprincippet, og derfor ikke helt kunde afvise dets

anvendelse paa et lille iøvrigt ret ubetydeligt stykke land i nord.

Scheels brede udredning af de mange forhandlinger i aaret 1866 har utvivlsomt givet spørgsmaalet om § 5's tilblivelse et nyt perspektiv, der kan foranledige videre drøftelse.

Tiden efter 1866 er endnu ikke blevet gjort til genstand for behandling i det omfang som perioden umiddelbart før. Boysen maatte standse sin bog om Scheel-Plessen ved aaret 1868, fordi han ikke kunde faa adgang til akterne for den følgende tid. Naar de tyske dokumenter bliver gjort tilgængelige vil der kunne skabes klarhed over en hel del for os dunkle punkter. En doktordissertation af Friedrich Westmann: *Die Optantenfrage in Nordschleswig. Der Artikel 19 des Wiener Friedens und seine Durchführung 1864—1888* viser dette.³⁵⁾ Westmann har for dette spørgsmaals vedkommende haft adgang til akterne indtil 1888, og det er mere stoffet end hans bedømmelse, der interesserer.

En af de mest omstridte traktatbestemmelser er Wienerfredens § 19. Denne artikel gik ud paa, at der skulde være adgang til at optere i 6 aar efter fredsslutningen. Ved overflytning til Danmark blev optanterne danske statsborgere. De havde stadig ret til at beholde fast ejendom i de afstaaede territorier, og artiklen slutter: »Alle de personer som har indfødsret paa den tid, da udvekslingen af ratifikationerne af denne traktat finder sted, bevarer den saavel i kongeriget som i hertugdømmerne«.

Som bekendt blev optanternes opholdsret i Sønderjylland eet af de ømmeste punkter i forholdet mellem Danmark og Tyskland. Westmann tolker § 19 paa den maade, at indfødsretsbestemmelsen (indigenatet), der omtales i paragraffens slutning, gav ret til midlertidigt ophold i hertugdømmerne, som følge af retten til at beholde fast ejendom. Han vil ikke gaa saa vidt som en forfatter, der tidligere har beskæftiget sig med

³⁵⁾ Zeitschrift. Bd. 66. 1938.

emnet, Otto Thaysen, der hævdede, at indigenat betød »økonomisk hjemstedsret« d. v. s. ret til bosættelse i hertugdømmerne.

Hvordan man end vender og drejer det, er § 19 saa uklar, at der maa fortolkninger til, og de kan føre vidt. Mere interessant er imidlertid Westmanns redegørelse for de over- og underordnede myndigheders syn paa den praksis, der blev fulgt. De lokale myndigheder var for en streng kurs, de centrale ønskede en lempeligere. Det kan ikke skjules, at Westmann har sin sympati hos de lokale. Optantspørgsmaalet opstod efter hans mening, fordi Preussen ikke gennemførte kravene strengt nok og ikke krævede udvandring af optanterne, for at optionen kunde blive retsgyldig. Optanterne burde kun have haft ret til midlertidigt ophold. Men en overenskomst af 1865 mellem Danmark og Preussen hjemlede begge landes undersætter gensidig opholdsret, hvis lovene ikke blev overtraadt. Efter denne overenskomst, der var kommet i Stand efter freden i Wien, behandledes optanterne.

I de første aar skiftede man i behandlingen af optanterne stadig mellem en mildere og en skarpere kurs. Den skarpeste forordning kom i April 1867; efter den skulde alle optanter udvises, og reoption skulde være udelukket. Regeringen i Slesvig stod bag dette skridt, men overpræsident Scheel-Plessen var modstander deraf, han forstod bestemmelsen saadan, at der var en udvandringsret, ikke en udvandringspligt. Forordningen blev da ogsaa ændret i oktober samme aar. Optantfamilier fik lov at blive, unge værnepligtige kunde udvises. Scheel-Plessen har almindeligvis faaet ansvaret for den haardhændede fremgangsmaade, der blev anvendt. Efter Westmanns redegørelse maa ansvaret lægges paa regeringen i Slesvig. Op til 1872 var der megen forvirring i forholdet, og instanserne bekæmpede hinanden paa det voldsomste. I 1870 forlangte regeringen i Slesvig udvisning af alle optanter ogsaa de umyndige; dette faar dog Westmann til at bemærke »her er den (regeringen) virkelig for en gangs Skyld unødvendig haard i sine forslag«, ellers er han

dens tro forsvarer. Forholdene ordnedes ved Aabenraa-konventionen, der gav optanterne opholdstilladelse i landsdelen. (1872).

Omkring 1880 blev der optaget en statistik over optanter og danske statsborgere, den viste en ret stor stigning i Antallet i løbet af 1870'erne, og regeringens holdning blev skærpet, naturaliseringen af optanter blev vanskeliggjort; efter 1888 sker der dog igen en mildnelse som følge af Wilhelm II.s besøg i København.

Westmann røber ikke større kendskab til udviklingen inden for de danske rækker, f. eks. begrundet han tilbagegangen i udvandringen af unge 17-aarige mellem 1874 og 1887 fra 339 til 35 med en forordning fra 1873, der forbød udvandrede 17-aarige at vende hjem paa besøg. Afgørende for tilbagegangen er selvfølgelig den ændrede danske parole fra ca. 1880: »Drengene skal blive«.

Om den nyeste tid, genforeningen og tiden efter, er der naturligt nok kun kommet lidt. Det mest omfattende tyske værk om genforeningstiden er Karl Alnor: *Handbuch zur schleswigschen Frage*. Udgivelsen begyndte allerede i 1920'erne. Karl Alnor faldt i sommeren 1940 i Frankrig, der var da udsendt 17 hefter og fremstillingen var naaet et godt stykke ind i 1919. En bedømmelse af dette værk maa imidlertid vente, til det foreligger afsluttet.

Ernst Schröder, der i aarene siden 1920 har indtaget en meget central stilling i det tyske grænsearbejde, har udgivet nogle erindringsblade om afstemningstiden »*Zwischen Hadersleben und Flensburg*« (1940). Det er væsentlige stemningsbilleder fra de forskellige situationer i aarene 1918—20. Interessant er den skarpe fordømmelse af den tyske politik fra før 1914, der efter krigen raadede hos tyske nordslesvigere. En sætning som denne er karakteristisk: »hvem havde krummet et haar paa de danske landsmænd i Nordslesvig? Vi tyske nordslesvigere? Nej. En følelsesløs stat, en i grænseforhold uerfaren stat, som ved sine ofte til grænseomraadet tvangs-

forflyttede (strafversetsten) embedsmænd havde gravet sig selv sin grav. Ja, vi blev uretfærdige«. Nye synspunkter bringer bogen ikke, den er holdt i meget populær form og tilegnet ungdommen paa begge sider grænsen.

Ernst Schröder har desuden udsendt en samling af artikler fra aarene 1920—1938 under titlen: *Schleswig ein Grenzland* (1938). Som formand for »Wohlfahrts- und Schulverein«, hvorigennem meget store tyske midler til mindretallets arbejde i Nordslesvig formidles, som formand for bestyrelsen for »Nord-schleswigsche Zeitung«, mindretallets organ i Aabenraa, og som chefredaktør for tidsskriftet »Der Schleswig-Holsteiner«, har Ernst Schröder haft meget nøje kontakt med det tyske grænsearbejde, ja, han er vel den, der paa tysk side er mest fortrolig med grænsekampen i alle dens faser siden 1918. Hans artikelsamling bliver da ogsaa en illustration af udviklingen; som kildesamling har den en vis værdi; selvfølgelig er det ikke den fulde og hele sandhed, der fortællers i artiklerne; Ernst Schröder kunde fortælle meget mere end det, der staar i dem, men man kan igennem dem lære tysk standpunkttagen til de forskellige tider at kende. Ernst Schröder skriver som regel ret behersket og med en for ham ganske særegen form for sentimentalitet.³⁶⁾

Artikelsamlingen indledes med en Oversigt »Vom staatlichen zum volklichen Denken«, hvor Ernst Schröder ridser udviklingsgangen op fra 1888 til vore dage, saadan som han ser den og som den karakteriseres i titlen.

Endnu er tiden ikke inde til at behandle den aller seneste tid historisk; men naar denne krig er forbi, vil der vel være gjort et saa dybt indsnit i historien, at man vil føle tiden 1918—40 moden til historisk behandling. Schröders skrifter vil da have deres interesse som kildemateriale.

³⁶⁾ Den præger ogsaa indledningen til et nydeligt lille billedhefte, Ernst Schröder har udsendt: »Nordschleswig — Eine Grenzlandschaft im Bilde.«

I det foregaaende har særlig de værker været omtalt, der handler om den almindelige historie; her skal desuden gives en kort oversigt over indsatsen inden for de forskellige sidegrene.

Der er særlig to omraader, som man i de senere aar har tillagt stor betydning fra tysk side: hjemstavnhistorien og slægtsforskningen.

Af hjemstavnhistorisk litteratur maa først og fremmest nævnes Dr. Ludwig Andresens værk om Tønder, det lødigste bidrag ikke alene som hjemstavnhistorie, men maaske i tysk forskning vedrørende Sønderjylland i det hele taget. Bogen er udførligt anmeldt i Sønderjydske Aarbøger 1940 s. 290 ff, og der er derfor ikke grund til at gaa nærmere ind paa den her.

Et andet bidrag til byhistorien er Friedrich Schröder: Rendsburg als Festung.³⁷⁾ Mere end nogen anden by i hertugdømmerne er Rendsborg, paa grænsen mellem Slesvig og Holsten, præget af det gamle danske monarkis bygningsstil. Rendsborg var hertugdømmernes hovedfæsning; særlig skildringen af fæstningens bygningshistorie er værdifuld; ved reorganisationen efter enevældens indførelse blev Rendsborg stærkt udbygget, omkring 1670 ledede Henrik Ryse arbejderne og omkring 1690 von Scholten. Desuden fortælles om Rendsborgs skæbne under de forskellige krige og om indkvarteringsbyrder. Bogen er rigt forsynet med billeder, hvoraf mange viser udpræget lighed med partier i kastellet.

En række sogne har faaet deres »Heimathbuch«. Det er ikke altid lige værdifuldt, hvad der kommer under denne betegnelse, men man har indtryk af, af kvaliteten i de senere aar er ved at blive forbedret.

Wilh. Clausen har udgivet »Eggebecker Heimathbuch. Ein Beitrag zur Volkskunde der mittelschleswigschen Geest«. (1939). Bogen er meget alsidig. Den begynder med en geologisk redegørelse, derefter skildres landskabet, som det

³⁷⁾ Quellen und Forschungen. Bd. 22. 1939.

har udviklet sig i den tid, mennesket har arbejdet med jorden. Samfærdsel, handel og andre erhverv, retsforhold, livsførelse og andeligt liv faar hver sit kapitel. I en række afsnit omtales den relation, de store historiske begivenheder, især krigene, har haft til Eggebæk sogn. Efter en skildring af kirke og skole slutter bogen med en omtale af hver enkelt gaard, og for de flestes vedkommende gives en ejerliste, der føres tilbage til begyndelsen af det 18. aarhundrede. Bogen præsenterer sig ualmindelig nydeligt og er fyldigt illustreret.

Paa det rent historiske omraade har det ikke kunnet undgaas, at der har indsneget sig misforstaaelser og fejl. Skildringen af den danske forvæltningens indretning under enevælden indeholder adskillige fejl. Redegørelsen for landsbyfællesskabets indretning er heller ikke tilfredsstillende. Gangen i det opfattes alt for mekanisk. Nogle slutninger fra udsædens størrelse paa enkelte gaarde i forskellige aar til de enkelte skifters antal og størrelse er fuldstændig misvisende. Udsæden behøver ikke at være lige stor pr. bol, og bolene var i hvert tilfælde ikke lige store.

Mange folkloristiske enkeltheder er blevet samlet, og for denne dels vedkommende er undertitlen, der tager sigte paa mere end Eggebæk sogn, maaske berettiget.

En anden hjemstavnsbog, men mere begrænset i emnekreds, er Hermann Wenzel og Bruno Ketelsens »Flur, Dorf und Haus im Grenzkirchspiel Medelby (1940). Bogen er kommet som nr. 5 i serien Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins udgivet af »Institut für Volks- und Landesforschung«.

Fra et videnskabeligt synspunkt er bogen vægtigere end den foregaaende. Værdifuld er paapegningen af, at det 16. og 17. aarhundrede ikke betegner en tilbagegang for disse egne; driftsudvidelser foregaar til stadighed. Den vanskelighed var dog forbundet med øgelsen af det dyrkede areal, at udvidelsen af kreaturholdet ikke kunde holde trit dermed, og følgelig kunde der ikke skaffes gødning nok til de udvidede kornarealer. Befolk-

ningstilvæksten klaredes i denne periode ved fortsatte gaarddelinger.

En misforstaaelse er det, naar forfatterne opfatter det regelmæssige græsmarksbrug i Sønderjyllands midtland som udviklet under indflydelse af det holstenske kobbølbrug. Dette er først blevet endeligt udformet, efter at græsmarksbruget var blevet almindeligt. Forfatterne efterviser græsmarksbrug fra 1613; paa det tidspunkt var kobbølbruget endnu ikke en fast driftsform i Angel.

Afsnittet om stednavnene er forfattet af Dr. Broder Grandt. Han har her polemiseret ret kraftigt mod Fr. Magers værk »Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit«. Mager havde taget mange stednavne i Medelby sogn som udtryk for, at der i gamle dage havde været skov her. Dr. Grandt har med mange eksempler paavist, hvor misforstaaet dette var. F. eks. tolkes »Rowbierre« af Mager som »rydningsbjerg«, det er selvfølgelig »rugbjerg«.

I afsnittet om landsbyerne gives gode kort over bebyggelsen, og der er opstillet nogle interessante skemaer til belysning af de gaarddelinger, der har fundet sted i tidens løb. Bogen slutter med en skildring af »det slesvigske hus«; heri gengives den opfattelse, der mere alsidigt er blevet begrundet af Dr. Sæftel. Det slesvigske hus, d. v. s. det tværdelte langhus med skarp adskillelse mellem bolig, stald og lade, er en udløber af det almindelige jydsk og danske hus; men forfatterne gør opmærksom paa, at der ogsaa findes tværdelte langhuse i Ejdersted, Nordfrisland, Nordditmarsken, Nederlandene, Ejfelbjergene og Lothringen. De ønsker ikke, at typen, som Eskildsen har gjort det, betegnes som dansk. Men det ændrer jo ikke noget ved den kendsgerning, at der bestaar en ret skarp grænse mellem det tværdelte »slesvigske« hus og det langdelte saksiske, der er særlig udbredt i Holsten og det aller sydligste stykke af Slesvig, og at bebyggelsesgrænsen nogenlunde falder sammen med den gamle folkegrænse, mens der ikke er noget skel ved kongeaen.

En tredje »Heimatsbuch« »Geschichte des Kirchspiels Kropp in Schleswig« (1938) udgivet af Hans Krause, rummer ligeledes en omfattende stofsamling, ordnet omtrent efter de samme retningslinier som i bogen om Eggebæk.

En værdifuld oversigt over indsatsen paa det hjemstavnshistoriske og folkloristiske omraade fra 1920—39 findes i Zeitschrift 1939 og 40 af dr. Gerhard Staack. (Zwei Jahrzehnte volkskundlicher Arbeit in Schleswig-Holstein). Oversigten omfatter baade større og mindre bidrag fra selvstændige værker til avisartikler.

Den anden gren som særlig plejes er slægtsforskningen. Et nyt tidsskrift eller rettere en aarbog, »Die Sippe der Nordmark« er helt helliget dette arbejdsomraade, (paa-begyndt 1937), som udgiver staar: Schleswig-holsteinische Arbeitsgemeinschaft für Sippenforschung und Sippenpflege«. Arbejdsfællesskabet har adskillige lokale afdelinger, og udfolder en livlig virksomhed i samarbejde med Institut für Volks- und Landesforschung.

Allerede i 1926 begyndte Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte at udsende serien »Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins«, men først i 1936 kom andet bind, Wilh. Jensen: »Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins« m. v. Denne lille bog er et særdeles nyttigt hjælpemiddel for slægtsforskere; den indeholder en beskrivelse af alle kirkebøger, og det anføres, hvor de opbevares; den svarer altsaa til S. Nygårds: Danmarks Kirkebøger. For hertugdømmernes vedkommende er en oversigt saa meget mere værdifuld, som de enkelte kirkebøger stadigvæk opbevares ved kirkerne; man er dog nu begyndt at samle dublet-eksemplarerne og fotostatiske gengivelser paa eet sted i hvert provsti. I Danmark er kirkebøgerne samlet paa arkiverne; for Nordslesvigs vedkommende er det i det væsentlige alle kirkebøger ældre end 1763 og for perioden derefter, alle dubletter. Den stærke centralisering betyder en stor lettelse for forskerne, og kirke-

bøgerne er betydeligt bedre sikrede mod ild og vand; det er derfor temmelig misforstaaet, naar Wilh. Jensen retter et angreb paa denne ordning: »Bortførelsen af de ældste kirkebøger betyder for pastoraterne og sognene i Nordslesvig en beklagelig forarmelse.... Selv for en saa udpræget statskirke som den danske er en foranstaltning, der griber saa dybt ind i menighedsforhold og sjælesorg, næppe at forsvare uden mulig godtgørelse«. Hvad kirkebøgerne før 1763 har med sjælesorgen at gøre er ikke let at forstaa.

Tredje bind i denne serie handler om de middelalderlige slægter i Ditmarsken. Titlen paa nr. 4 er »Schüler und Lehrer der Husumer Gelehrtenschule 1449—1852 (1939) udarbejdet af afdøde Prof. Ernst Møller. For de ældre deles vedkommende bygger bogen paa universitetsmatrikler, for den sidste periodes vedkommende findes elevfortegnelser. Af 1257 elever havde kun 33 studeret i København. For hver enkelt elev er der, saavidt det var muligt paa grundlag af det eksisterende haandbogsmateriale, gjort rede for elevens videre skæbne.

Med den paabegyndte udgave af de sønderjydske borgerskabsprotokoller imødekommer man baade den slægtshistoriske og den befolkningshistoriske interesse. Ludwig Andersen har udgivet »Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869« (1937). Bogen er udførligt anmeldt af arkivar Hvidtfeldt i Historisk Tidsskrift, 10. r. V. bd. s. 542.

En del af borgerskabsprotokollen for Haderslev by er udgivet af Th. O. Achelis: »Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1863« (1940). Angaaende denne bog henvises til anmeldelsen andetsteds i dette hefte.

Udgivelsen af en hel række saadanne borgerskabsprotokoller er planlagt.

Den økonomiske historie har ikke samlet interessen i samme grad som i det foregaaende tjaar. Nævnes kan Wanda Oesaus store bog »Schleswig - Holsteins Grön-

landsfahrt« (1933), der er anmeldt af Thade Petersen i Sdj. Aarb. 1940 s. 305.

Paa grænsen mellem kulturgeografi og historie staar Fr. Magers: *Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogthums Schleswig in historischer Zeit I—II*. Det er et meget stort værk med en særdeles interessant problemstilling, men Mager har ikke paa langt nær udtømt det rige materiale, han har gaaet igennem, og manglende kendskab til danske forhold har faaet ham til at tage afgørende fejl adskillige steder. (Anm. H. T. 10 r. II bd. s. 394 ff af Arkivar Frk. Skovgaard. (I. bd.) og H. T. 10 r. V. bd. s. 566 ff af undertegnede (II. bd.).)

Retshistorien er repræsenteret med et værk, der vil være til stor nytte for alle, der arbejder med Sønderjyllands historie. Eugen Wohlhaupter: *Rechtsquellen Schleswig-Holsteins I*. 1938. Siden udsendelsen af første bind af Falcks »*Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts*« 1825 er der ikke givet nogen samlet oversigt over de slesvigske og holstenske retskilder; i mellemtiden er der imidlertid fremdraget et meget stort nyt stof, der hidtil har været temmelig uoverskueligt; et haardt tiltrængt overblik har man nu faaet med Wohlhaupters bog. Den svarer paa mange maader til Poul Johs. Jørgensens *Dansk Retshistorie*, men den er ikke nær saa gennemarbejdet som denne.

Værket falder i 2 hovedafsnit, 1) det germanske grundlag for den middelalderlige ret i Slesvig og Holsten og udviklingen til 1800. 2) Indvirkningen af fremmed ret paa hertugdømmernes retskilder. Paa grund af den store forskel i retsgrundlag skildres Slesvig og Holsten hver for sig. De mange delinger og landskabelige særforhold har gjort en meget stærk opdeling af stoffet nødvendig. Første del bliver naturligt nok mest en oprensning af navne og titler, men det er gjort saadan, at bogen alligevel er læselig; 2. del rummer en oversigt over de veje, hvorigennem romersk ret trængte ind, stærkest i Holsten, min-

dre udpræget i Sønderjylland for helt at standse ved grænsen til Nørrejylland:

Paa det rent historiske omraade har fejltagelser ikke kunnet undgaas; en slem en findes i første note: paa s. 2, hvor det siges: »Med hensyn til de i 3. og 4. aarhundrede efter Kr. nord for Ejderen eftervislige vestgermanske jyder og angler og m. h. t. de først efter 500 bevidnede nordgermanske daner, som overtog det gamle folkenavn (Jylland) se: Reimer Hansen, »Landesgeschichte« og Brandt; m. h. t. enkeltheder [Otto Scheel] Schleswig urdänisches Land?« Den sidst anførte afhandling kan Wohlhaupter ikke have læst særlig grundigt, idet Scheel i denne netop vender sig mod den vestgermanske teori og erstatter den med en »fællesgermansk«. De vestslesvigske jyder og angler er altsaa ikke mere »eftervislige«.

I Nordelbingen bd. 17. 1940 har Wohlhaupter givet en oversigt over den retshistoriske folkemindeforskning, »Beiträge zur rechtlichen Volkskunde Schleswig - Holsteins« (foreløbig er kun første halvdel kommet). Wohlhaupter skildrer her baade gamle retssædvaner, sæd og skik i forbindelse med retsudøvelsen og desuden de overleverede ting, der har haft tilknytning til retsvæset, tingstokke, rolandsstøtter, tingsteder o. s. v.

Kirkehistorien er repræsenteret med Feddersens »Kirchengeschichte Schleswig - Holsteins II. 1517—1721. (1938). Dette betydningsfulde værk er anmeldt af Pastor Hejselbjerg Paulsen i Sdj. Aarb. 1939 s. 280 ff.

Paa skolehistoriens omraade sporer man især Th. O. Achelis virksomhed. Et par artikler skal her omtales. I »Deutsche und dänische Schulen in der Propstei Apenrade«,³⁸⁾ gøres rede for det danske skolevæsen paa landet og det tyske i byerne indtil 1864, men med hovedvægten paa tiden omkring 1800. Aabenraa latinskole, der blev nedlagt 1807 har aldrig haft mange elever eller været nogen be-

³⁸⁾ Zeitschrift. bd. 65. 1937.

tydelig læreanstalt. I universitetsmatriklerne har Achelis fundet 164 aabenraaere i tiden fra reformationen til 1864, indtil 1807 kun 113, og disse behøver jo ikke alle at være udgaaet fra skolen i Aabenraa. En mængde smaatræk har Achelis fundet frem, men en tilbundsgaaende behandling af emnet har han ikke givet.

Dr. Achelis har ogsaa skrevet om skoleforhold i Nordborg.³⁹⁾ Her interesserer særlig redegørelsen for forholdet mellem dansk og tysk skolesprog i slutningen af 18. aarhundrede. Man faar et stærkt indtryk af snobberiet for det tyske sprog, selvom det kneb med forstaaelsen af det. F. eks. var der i 1764 strid om, hvorvidt katekismusundervisningen skulde være paa dansk eller tysk; de gejstlige myndigheder holdt paa den danske undervisning, da der var konstateret stor uvidenhed hos de tysk-underviste børn m. h. t. katekismen, hvad enten de blev spurgt paa dansk eller tysk, mens der var fastslaaet god forstaaelse hos de dansk-underviste.

Afdøde prof. Ernst Graef har skrevet om »Die dänische Bürgerschule und die dänischen Privatschulen in Flensburg«. (1852—1880.)⁴⁰⁾

Dansk sprog havde før 1850 kun haft en ringe plads i Flensborg. De danske gudstjenester samlede ikke mange deltagere, en dansk skole fandtes ikke, men efter skoleloven af 1814 skulde der undervises i dansk, det blev dog først for alvor til noget i 1832. Med 1850 forandredes vilkaarene helt. Graef giver en ikke særlig velvillig skildring af de danske skolebestræbelser mellem krigene. Særlig virker det paafaldende, at han ikke rigtig vil tro paa, at der var dansksindede, men tysktalende Flensborgere, der gerne vilde have børnene i dansk skole. Der er jo nu engang ikke fuld overensstemmelse mellem sindelag og sprog i

³⁹⁾ Aus der Geschichte der Norburger Lateinschule. Zeitschrift. bd. 67. 1939. Efter trykningen er jeg blevet opmærksom paa, at Dr. Achelis' fremstilling i eet og alt bygger paa en afhandling af Landsarkivar H. Knudsen: Sprogstrid i Nordborg i Samlinger til Jydsk Historie og Topografi. 4. R. VI. Bd. 1928—30.

⁴⁰⁾ Zeitschrift. bd. 61. 1933.

denne landsdel, og det gjaldt i endnu højere grad dengang end nu.

Efter 1864 blev den danske borgerskole afviklet. De danske privatskoler fik foreløbig lov til at bestaa. I skildringen af denne periode røber Graef lidt mere forstaaelse for de danske synpunkter og beklager bl. a., at der ikke kom en mindretals-skoleordning. Men paa den anden side, da de danske skoler blev lukket under paaberaabelse af, at lederne drev agitation, finder han lukningen helt i sin orden, lederne kunde jo lade være at drive politik. Graef savner fuldstændig blik for, at begrebet politik var saa vidtfaavnende, at næsten enhver kulturel virksomhed kunde falde ind under denne betegnelse.

Yderligere et bidrag til skolehistorien skal nævnes, Wilhelm Andacht: Die Schleswig-Holsteinische Industrieschule.⁴¹⁾ Industriskolen var en udløber af den rationalistiske tids pædagogiske idealer, børnene blev beskæftiget med forskellige nyttige arbejder, forholdsvis let var det med pigerne, der blev sat til at spinde eller sy, mens det var vanskeligere at faa drengene beskæftiget med noget nyttigt. Maalet var opdragelse til arbejdsomhed, ikke opdragelse gennem arbejdet. Omkring 1800 vandt skoleformen en del udbredelse, men slog ikke for alvor igennem.

Hvad angaar kunsthistorien kan der henvises til en omfattende oversigt af Dr. Walter Passarge i Zeitschrift 1935, 36 og 37: »Deutsche Forschungen zur Schleswig-Holsteinischen Kunstgeschichte von 1921 bis 1935«. Oversigten giver et overvældende indtryk af den fylde af artikler og afhandlinger, der har set dagens lys. Hovedmassen findes spredt rundt om i talrige tidsskrifter. Det vigtigste tidsskrift m. h. t. kunsthistorien er Nordelbingen, der siden det begyndte i 1923 stadig har bragt kunsthistoriske artikler og siden 1935 i særlig grad har koncentreret sig om denne videnskabsgræn.

⁴¹⁾ Quellen und Forschungen. bd. 24.

I 1935 paabegyndtes en ny inventarisering af bygnings- og kunstværker i Slesvig-Holsten med det formaal at skaffe en afløsning til Richard Haupt: »Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein«. ^{41a)} I et saadant værk kan videnskabsmændene naturligvis ikke brede sig om de enkelte kunstværker og som et supplement til inventariet har derfor »Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte« og »Landesamt für Denkmalspflege«, hvis leder er provinsialkonservator E. Sauer mann, i fællesskab paabegyndt udsendelsen af en serie »Studien zur schleswig-holsteinischen Kunstgeschichte«.

Serien er aabnet med et arbejde af den afdøde arkitekturhistoriker Werner Güttel: *Die Marienkirche in Hadersleben* (1935). Udgaven er besørget af Dr. Walter Passarge. Paa grundlag af omfattende opmaalinger og arkivstudier gennemgaas kirkens bygningshistorie gennem tiderne; det første kapitel hedder »Die Holzkirche«, der fortælles imidlertid intet om en trækirke, men det handler om den almindelige baggrund for opkomsten af byen Haderslev og forholdet mellem Haderslev og Gamle Haderslev drøftes. Trækirken staar altsaa hen i det uvisse, men før den nuværende kirke blev bygget, har der været en kvaderstenskirke, som der er fundet levn af, og som Güttel har dateret til omkring 1150. Den nuværende kirke er paabegyndt midt i det 13. aarhundrede; dokumenter findes ikke, men paa grundlag af murværksundersøgelser og stilhistoriske bestemmelser kan der konstateres en række byggeperioder. Omkring 1420—40 blev det høje kor bygget og langskibet blev gjort højere, det er denne ombygning, der har givet Mariekirken i Haderslev sit særlige præg. Paa grundlag af akterne gøres der derefter rede for alle hovedreparationer op gennem aarhundrederne, og kirkens udstyr skildres omhyggeligt. Da

^{41a)} Første bind af inventariet omfattende Husum amt er udsendt i 1939: *Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein* ved Ernst Sauer mann, I. *Die Kunstdenkmäler des Kreises Husum* ved Heinrich Braun, Wolfgang Scheffler og Hans Weber.

Slesvig Domkirke i 1888—94 havde faaet sit nye taarn, ønskede man ogsaa i Haderslev at faa taarn paa kirken; der blev udarbejdet et projekt; men med Dr. Güttel maa man glæde sig over, at der ikke var penge baade til taarn og en tiltrængt reparation af selve kirken; man valgte lykkeligvis reparationen. Bogen er overordentlig smukt illustreret.

Andet bind i serien er en ligeledes rigt udstyret skildring af C. F. Hansen ved Werner Jakstein. (Landesbaumeister Christian Friedrich Hansen. Der nordische Klassizist. 1937.) Efter et ganske kort levnedsskildring giver forfatteren en oversigt over Hansens virksomhed i Slesvig-Holsten; det er altsaa kun en del af hans indsats, der har været genstand for undersøgelse. Hvert enkelt bygværk skildres og anskueliggøres med tegninger og fotografier; hele Palmaille i Altona passerer revy, desuden enkelte bygninger fra Hamborg, nogle holstenske herregaarde, kirkerne i Husum og Neumünster og sindssygehospitalet i Slesvig.

I aarene 1785—1804 boede C. F. Hansen i Altona som kgl. bygningsinspektør; hans private virksomhed udfoldede sig især i disse aar, mens hans offentlige bygninger for flertallets vedkommende stammer fra de aar, han levede i København.

I en række kapitler foretages en stilkritisk værdsættelse; forfatteren undersøger Hansens forbilleder og gennemgaar dansk arkitektur i det 18. aarh. De karakteristiske træk i Hansens arkitektur fremhæves. Disse kapitler virker mere som supplement til oversigten og er paa ingen maade udtømmende.

I Tyskland har man hidtil ikke haft meget kendskab til C. F. Hansen, Jaksteins bog har nu bevirket en ændring, saaledes at der paa smudsomslaget kan erklæres: »Ein unbekannter Klassizist ist hier entdeckt worden!«

Seriens fjerde bind er en ejendommelig bog, Carl Lembke: Die Uferstrassen in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck. (1938.) Forfatteren har foretaget en undersøgelse af, hvorledes i de forskellige kyst- eller flodbyer bebyggelsen er blevet forbundet med vandet. Han skelner

mellem skibsbro, forskellige former for beboelseskvarterer langs bredderne, strandpromenader og strandveje. Hovedpladsen i bogen indtages af en detailleret gennemgang af de enkelte byer, rigt illustreret og forsynet med mange tegninger. Man faar et stærkt indtryk af, hvor meget baneanlæg og moderne industri ved havnene har været med til at skille bebyggelsen fra havet og hvor vanskeligt det nu er at orientere bebyggelsen efter vandet, men bogen indeholder tillige en kraftig opfordring til løsning af disse problemer, saa den organiske forbindelse mellem bebyggelse og hav kan genoprettes.

Ved siden af den videnskabelige historiske litteratur er der i de senere aar blevet udsendt en hel del populære historiske smaaskrifter med et udpræget agitatorisk tilsnit. Skrifterne vil hurtigt blive glemte; men de har selvfølgelig nogen aktuel interesse og er med til at præge menigmands syn, især da avis-redaktionerne synes fortrinsvis at hente deres belæring fra disse smaaskrifter. Pladsen tillader ikke her at komme ind paa denne side af den historiske virksomhed i Slesvig-Holsten. Muligvis kan der i en særlig oversigt blive lejlighed til at gennemgaa synspunkterne i de vigtigste.

★

Betragter man de sidste 10 aars slesvig-holstenske indsats paa historieforskningens omraade som helhed, falder forskellige træk i øjnene. For det første en tydelig dragning mod den politiske og nationale historie, medens interessen for den økonomiske historie ikke er nær saa udbredt som i det foregaaende tjaar. Heri genspejler sig en almindelig tidsudvikling.

Det andet stærkt iøjnefaldende træk er det rent praktiske forhold, at den slesvig-holstenske historieforskning har et universitet i ryggen, og man kunde tillige fremhæve et arkiv og et landsbibliotek. Alene disse 3 instituitioner beskæftiger en saa stor stab af videnskabeligt uddannede medarbejdere, at der derigennem kan opretholdes en betydelig virksomhed; dertil

kommer den almindelige tyske ordning, at alle, der tager embedseksamen, tillige udarbejder en doktorafhandling; en lang række af dem har været omtalt i det foregaaende; en del af serierne bestaar væsentligst af doktordissertationer, og i Zeitschrifts spalter er der i aarenes løb blevet offentliggjort adskillige. Det er en selvfølge, at dissertationerne er yderst forskellige i lødighed, men om dem alle gælder det, at de bringer et nyt stof; det kan være mere eller mindre grundigt bearbejdet, men som regel betyder det dog berigelse af vor viden .

Endelig kan man saa spørge, har den stærkt udtalte politiske baggrund for det videnskabelige arbejde betydet en svækkelse af den videnskabelige ansvarlighed i forhold til tidligere? Spørgsmaalet maa klart besvares med et nej. Gennemgaaende er der ikke forskel i videnskabelige principper; redeligheden er fordelt paa samme maade som før. Synspunkterne er forandrede, værdidommene er anderledes, men alt inden for rammerne af de almindelige videnskabelige principper. Den politiske baggrund har givet sig udslag i emnevalg og i forcering af bogproduktionen; det bliver med det rigelige materiale og de mange kvalificerede arbejdskraften i sidste instans et spørgsmaal om bevillinger, og man kan tydeligt se, at bevillingerne i aarene op mod den anden krig er øget ganske klækkeligt.

Det er svært at afgøre, hvem der er forrest i kappestriden mellem sønderjydske og slesvig-holstenske historieforskning. Vilkaarene er saa forskellige. Man kan ikke uden videre sammenligne den særlige sønderjydske historieforskning med den slesvig-holstenske. Slesvig-Holsten er en »kulturprovins«, hermed menes, at en mængde videnskabelige opgaver, der i Danmark løses for landet som helhed, fordi landet er saa lille, i Tyskland løses i de enkelte provinser for sig. Skal man sammenligne, maa man paa visse omraader sammenligne det slesvig-holstenske med det fællesdanske. Man kan f. eks. ikke uden videre sætte den nye Sønderjyllands historie op mod Geschichte Schleswig-Holsteins, denne maa tillige sammenlignes med Danmarks Riges Historie og Det danske Folks Historie.

Ud fra denne betragtning vil man være mest tilbøjelig til at bedømme forholdet mellem dansk og slesvig-holstensk som værende nogenlunde i ligevægt. Var danskerne et hestehoved foran i aarene før 1914, har tyskerne taget sig vældigt sammen efter 1920, uden at man fra dansk side har ligget paa den lade side.

Johannes Brøndsted:

Danmarks Oldtid.

(Gyldendal 1938—1940).

Hos Gyldendal er der i de senere Aar udkommet et Værk, som der er Grund til ogsaa fra Sønderj. Aarbøgers Side at henvende Opmærksomheden paa: »Danmarks Oldtid«, skrevet af daværende Leder af Nationalmuseets forhistoriske Afdeling, nu Professor ved Universitetet Johs. Brøndsted.

Et Pragtværk paa 3 smagfuldt udstyrede Bind paa ca. 1000 store, rigt illustrerede Sider er det; man forstaar, at der fra Forlagets Side er sat meget ind paa at understrege dets Betydning. Fra Forfatterens Side er Værket ogsaa en Arbejdspræstation, som gør en saadan Fremhæven rimelig. Det er over 40 Aar siden, Danmark sidst fik en saadan Oversigt over sin Oldtidshistorie med Sophus Müllers: Vor Oldtid. Naar det nu, trods det at Stoffet er øget kolossalt, er lykkedes igen at sammenfatte det i en helstøbt og læselig Fremstilling, maa vi regne med, at det ikke vil gentage sig i en lang Tid fremefter — om overhovedet nogensinde.

Stoffet er øget og det baade i Længden og Bredden. Den Forlængelse af vor Historie, som Arkæologien har givet, har den ikke givet paa een Gang, men i Løbet af en stadig Udvikling; lige fra den Gang, man udkastede den dristige Tanke, at de Stenkiler, man fandt paa Marker og i Høje, var dannet af Mennesker, og at deres Brug meget vel kunde ligge forud for Kr. F., og til nu, hvor vi regner med smaa 10.000 Aars menneskelig Virksomhed her i Landet før Kr. F. Ogsaa i de 40 Aar, der ligger mellem Müllers og Brøndsteds Bøger er Stoffet øget i Længden. Soph. Müller begynder med at skildre Køkkenmøddingerne og siger til Indledning, at Mennesket næppe har kunnet leve i Norden i en tidligere Jordperiode, medens de danske Lande formedes i det Hav, som skyllede ved den skandinaviske Halvøs Isbjerge. »Der synes at være faste Grænser, som Forskningen ikke vil mægte at overskride«. — Og saa er der i de 40 Aar sket saa meget, at Brøndsted maa bruge 90 af Stenalderbindets 320 S. til at skildre Tider og Forhold, der er ældre end Køkkenmøddingerne! Nyt Land for Danmarkshistorien.

Og Stoffet er paa den anden Side øget derved, at vort Kendskab til Oldtiden er meget mere detailleret end for 40 Aar siden. Fundstoffet er øget stærkt og det er jo ikke saadan, at Museerne, fordi de nu har Mængder af Økser f. Eks., har »nok

af dem«. Økserne er ikke ens, og de forskellige Typer kan kortlægges; og disse Kort, som »Danmarks Oldtid« er rigt forsynet med, fortæller overskueligt og meget om Bebyggelse og Forbindelser mellem Landsdele eller med Udlandet. Desuden er nu helt nye Fundgrupper kommet til, som giver os Indblik i helt nye Sider af Oldtidens Kulturliv (Bolig, Erhvervsliv). En sammenfattende Fremstilling af alt dette havde man ikke og endog var kun en lille Del deraf overhovedet forelagt paa Tryk. Overflødig at sige, at denne nye Oversigt blev mødt med store Forventninger.

Naar her dette Værk særlig skal ses ud fra den Interesse, det kan have for disse Aarbøgers Læsere, kunde man synes, at i hvert Fald Stenalderen maatte forbigaaes som Sagen uvedkommende. Stenalderen kender jo ikke Danmark endsige Sønderjylland i vor Forstand. Og alligevel. Det er maaske netop den største Værdi, dette Værk har, at det klart fremhæver, at selv meget fjerne Tider af vor Oldtid direkte vedkommer os og er en Del af vor Arv, saaledes at forstaa, at der siden en Gang i yngre Stenalder ikke er foregaaet afgørende Indvandring her til Landet, og at Befolkningen derfor ikke er væsentlig ændret i sin Sættelse, men er fortsat i en ubrudt Række af Generationer til i Dag.

Spørgsmaalet stilles og følges fra yngre Stenalder og fremefter. Er det stadig samme Folk? Om Bronzealderen er der ingen Tvivl. Ældre Bronzealder er kun en Udfoldelse af de Forudsætninger, der var skabt i yngre Stenalder (»Her er den fælles Dobbeltnerve, der betinger Enheden i vor hele lange Bronzealder: samme Folk, samme Vilkaar, samme Kultur«); yngre Bronzealder er præget af Ro og Velstand, en Videreleven paa det gamle Grundlag, intet nyt kommer ind paa en saadan Maade, at man nødsages til at antage en Indvandring af Mennesker som bedste Forklaring.

Ogsaa Jernalderen er os i det store og hele saa velkendt, at Tanken om et nyt Tilskud til Befolkningen i stor Stil kan afvises. Kun paa eet Punkt, Overgangen til Jernalderen og i dennes ældste Del, kniber det, ikke fordi meget taler for en Indvandring, men fordi Tidsrummet er for svagt oplyst til, at man kan give et sikkert Svar. 3. Bind S. 39—40 gøres Stillingen op: »Bortset fra Bornholm, hvis Fund fra en vis Periode af yngre Jernalder synes at vidne om Indvandring, er der i vor Oldtid kun eet Fundkompleks, nemlig Yngre Stenalderes jyske Enkeltgrave, der kan betegnes som tilstrækkelig nyt, indholdsrigt og omfattende til paa afgørende Maade at støtte Antagelsen om et Indvandrerfolks Komme«. Selv om »fuldt bindende Beviser for Kultursammenhæng endnu ikke er til

Stede« er dog »den folkelige Sammenhæng og Enhed efter al Sandsynlighed ikke i Overgangstiden til Jernalderen blevet brudt eller afgørende forstyrret ved Vold udefra, i Form af nyt Folks Indvandring eller ved en af Naturkræfter forårsaget partiel Rømning af Landet«.

Den sidste Del af den citerede Sætning sigter til østdanske Forhold, hvor en paafaldende Fundtomhed har skullet forklares ved stedfunden Udvandring fra disse Egne. Hvis der derimod kun tænkes paa Muligheden af en Indvandring — og navnlig da en Indvandring op ad den jyske Halvø som i yngre Stenalder — vilde denne Mulighed kunne afvises mere ubetinget. For selv om ogsaa det sønderjydske Fundstof er svagt, er Forholdene her dog nogenlunde klare; der er i denne Periode Tale om en Indflydelse fra Holsten, men ikke om Indvandring.

Men efter al Sandsynlighed kan da det danske Folk føre sin Rod tilbage til yngre Stenalder — ca. 4000 Aar. Og hvad der derefter fortælles om Vilkaar for det materielle og kulturelle Liv og de Billeder, der tegnes af Kulturtilstande, er en Beretning om vore Forfædres Ydelser og vedkommer os mere direkte, end den læge Læser maaske ellers straks vilde tænke paa.

Som det er vist her ved dette Spørgsmaal om den folkelige Sammenhæng, kunde det gentages ved andre og ved alle større og mindre Forhold, som omtales. Enhver Ting tages op og følges fra Tid til Tid og intet Spørgsmaal lades af Syne før Svaret, bestemte foreløbige, kan gives. Ved hyppige Henvisninger til det foregaaende sørges der for, at man til enhver Tid er orienteret, og paa samme Maade virker de smaa Stikord i Marginen til at lette Overblikket. Det er Fordelen ved, at Værket er skrevet af en enkelt, og uden at alt for mange Aar er gaaet mellem Begyndelse og Afslutning. En saadan Oversigt skal helst være som et Øjebliksbillede af vor nuværende Viden, ensartet og helstøbt. Det undgaas da, at Bogen forældes, mens den udgives, at Synspunkter og Belysning skifter. Videnskaben arbejder jo videre, mens der skrives og ogsaa dette Værk vil engang forældes. — Man skal ikke derfor lægge alt tilside, men læse det, mens det endnu er nyt.

Læse 1000 Sider Oldtid? — Maaske fordi Bogen er skrevet i eet Træk, egner den sig virkelig trods sit Omfang til at læses. Men dem, der ikke har Tid til det, kan det anbefales at laane den og enten bruge dens Vrimmel af store gode Illustrationer som Indfaldsport til det, der særlig interesserer eller ved Hjælp af Sagregistrene og de smaa Stikord i Marginen følge bestemte Emner gennem Tiden. Det ældste Landbrug, Kornsorter, Markredskaber, Handel, Kvindesmykker, Religion o. m. a. kan man

hurtigt følge gennem en større eller mindre Del af de 10,000 Aar, Fremstillingen spænder over.

En vigtig Ting ved et saadant Værk, hvor ofte Fund efter Fund maa nævnes som Eksempel og Dokumentation er den Maade disse Fund præsenteres paa og de korte ledsagende Bemærkninger, hvori Fortolkningen ligger. Netop heri har Bogen en af sine stærke Sider. F. Eks. ved Omtalen af Votivfundene fra Yngre Bronzealder:

»Som en sluttet Familiegave virker det smukke Fund fra en Grusgrav i Kertinge ved Kerteminde. Her bestod Mandens Bidrag i Smykker, Sværd og Spydspids (...), Kvindens i hele hendes fine Smykkesæt omhyggeligt og pænt samlet, at Guddommen ikke skulde overse noget: i det ene, lidt større Hængekar havde hun lagt sit hvælvede Bæltesmykke, sin ene Halsring, sine to Armringe (den anden Halsring var for stor og blev derfor anbragt udenpaa Hængekarret), fremdeles Mandens Guldring, hans brede Sværdknep og hans to Bøjlenaale fra Dragten; Laag herover dannede saa det andet Hængekar, anbragt omvendt med Bunden i Vejret. Men tæt herved fandt man endnu et lille Hængekar med en spinkel Halsring i: den halvvoxsne Datters bly Gave!«

Et saadant Gruppebillede fæstner sig i Bevidstheden som noget, der er set!

Fra et sønderjydsk Synspunkt vil det nok føles som en Mangel, at samtlige Kort og Fremstillingen med faa Undtagelser kun naar ned til den nuværende Statsgrænse, medens mange vilde vente og for saa vidt angaar de senere Aarhundreder ogsaa med Rette kunde forlange, at en Fremstilling af »Danmarks Oldtid« skulde omfatte hele Sønderjylland. Hvilke Grunde, der har været hertil, ved jeg ikke; men paa dette Sted kan det være rimeligt at gøre opmærksom paa, at saaledes som det arkæologiske Arbejde nu engang foregaar, hvor det danske Materiale samles i København og i Provinsmuseerne og det sydslesvigske væsentlig i Kiel vilde det have voldt en ikke ubetydelig Vanskelighed at fremskaffe det sydslesvigske Materiale; og med den Forskel i Arbejdsmetoder, der er i de to Lande, vilde Værdien have været noget tvivlsom, idet en umiddelbar Jævnførelse ikke vilde kunne finde Sted. — Der gives fra denne Begrænsning saavidt ses kun to Undtagelser, nemlig med Thorsbjerg Mosefund fra Angel og med Fundkomplekset Dannevirke-Hedeby.

Værket er heller ikke aldeles ensartet; det mærkes tydeligt at Jernalderen, navnlig dens senere Perioder, er blevet stedmoderligt behandlet i Forhold til de øvrige Fund. At Vikingetiden med Omtale af Ladbyskibet. Jellingehøjene, Runestenene, Dan-

nevirke-Hedeby og Trelleborg maa nøjes med 30 Sider svarer ikke til, at f. Eks. romersk Jernalder faar 156 S., selv om ogsaa den Tid er dobbelt saa lang. Det synes at 3. Bind har skullet holdes under en vis Størrelse og dette har bevirket baade et knappere Billedvalg og en Fremstilling, der har mistet sin behagelige, rolige Fart og til Tider nærmer sig den rene Antydning. Uden Tvivl kommer Vikingetiden her slet ikke til sin Ret som den maaske »under større Forhold« vilde have gjort.

Yngre Jernalder er for Danmark Rigsdannelsens Periode; netop her vilde h e l e det sønderjydske Materiale, hvis det kom med, have en betydelig Interesse. Det maa derfor beklages, at dette store Værk, aabenbart af rent ydre Grunde, ikke er blevet i Stand til her at yde væsentlige Bidrag.

Dog ogsaa som Værket er, er hvert Bind en Oplevelse at læse. I 1. Bind er Skildringen af de to Folk, Jættestuefolket og det indtrængende Enkeltgravsfolk og deres indbyrdes Forhold spændende som alle store Dramaer; imponeret bliver man af ældre Broncealder, hvor Egekisternes enestaaende Materiale staar til Raadighed; og hvor mange troede, at man vidste saa god Besked om »hvordan man havde det« paa Kr. Fødsels Tid i Jylland: Hus og Ager, Redskaber, Husgeraad og Afgrøder gøres der udførligt Rede for.

Mest af alt skulde disse Linjer være en Opfordring til at læse Brøndsteds Bog. Den fortjener og egner sig til at blive Folkelæsning, og under de nuværende Forhold rummer disse Billeder af Højdepunkter og Nedgangstider i vor Historie baade Fortrøstning og Lære ved sine Perspektiver. »Kun den, i hvem Fortiden er stuvet op, har Fragt ind i Fremtiden«. »Danmark Oldtid« er god Fragt.

H a n s N e u m a n n .

Troels Fink:

Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. **(Munksgaard, 1941).**

Som naturligt er i et udpræget landbrugsland som Danmark, har dansk landbrugshistorie været genstand for en række indgaaende undersøgelser. Selvom der endnu er mange dunkle punkter tilbage, er der dog i løbet af de sidste generationer kastet lys over mange problemer. Det samme kan derimod ikke siges om den specielle sønderjyske landbrugshistorie, som er et felt, der er nogenlunde uopdyrket af forskningen. Dette kan undre, saa meget desto mere som kendskabet til den sociale og økonomiske udvikling paa forhaand maa forekomme at være af ikke ringe betydning for forstaaelsen af den almindelige sønderjyske historie, ikke mindst den nationale kamp i det 19. aarhundrede. Da Troels Fink begyndte sine undersøgelser, var det da ogsaa for at faa klarhed over de sønderjyske bønders sociale og økonomiske stilling umiddelbart før nationalitetskampens begyndelse i 1830erne, og grundlaget for en saadan redegørelse maatte naturligt blive en udredning af landboreformernes historie, men under arbejdet hermed viste det sig, at oprindelsen til den vigtigste side af landboreformerne, udskiftningen, maatte søges meget længere tilbage i tiden end oprindeligt antaget. Undersøgelsen kom derfor af praktiske grunde kun til at omfatte den ældste udskiftningsbevægelse til 1770.

Udskiftningen i Sønderjylland i dens ældste former var med en enkelt undtagelse vidt forskellig fra den senere udvikling, som vi kender den i hele Danmark. Ved denne blev al jorden delt paa en gang mellem samtlige landsbyens bønder efter en foregaaende opmaaling og bonitering. En saadan udskiftning kunde gennemføres paa ret kort tid, mens de ældre udskiftninger foregik gennem en langsom proces, der kunde strække sig gennem mange aartier, ja et aarhundrede. Ved denne proces gik det gamle landsbyfællesskab i opløsning, idet bønderne begyndte at indhegne enkelte stykker af fællesjorden, saa der opstod en række særjorder, som den enkelte bonde kunde dyrke paa den maade, der passede ham bedst. Under fællesskabet laa en gaards agre spredt paa mange steder i bymarken. Det var derfor ikke nok at faa de enkelte jordstykker indhegnet, man maatte ogsaa se at faa dem samlet til større sammenhængende marker, og dette kunde kun gennem-

føres ved hjælp af mageskifter mellem de enkelte besiddere. Sommetider skete mageskiftningen, inden indhegningen fandt sted.

Den her skildrede proces kan tidligst paavises i Løjt sogn og i Nordangel. Ved hjælp af et indgaaende studium af Aabenraa amtsregnskaber, hvori der findes indtægtsposter (toftrodepeng), stammende fra indhegningstilladelser, er det lykkedes forfatteren at give et anskueligt billede af processens forløb i Løjt sogn og enkelte omliggende byer. Processen var her nogle steder afsluttet omkring midten af det 17. aarhundrede. Ogsaa i Haderslev østeramt var der en indhegningsbevægelse i gang i det 17. aarhundredes første aartier (især i Hoptrup sogn), men det var især efter 1700, at man tog fat her, og i 1766 var næsten hele Haderslev herred og halvdelen af Tyrstrup herred udskiftet. I Nordangel havde man ogsaa begyndt i det 17. aarhundrede, men her bragtes udviklingen først til afslutning efter 1740. I Sydangel kom man noget senere med, mens man saa til gengæld gik noget mere samlet til værks. I Vis og Ugle herred begyndte udskiftningen først efter 1766. I marsken var der blevet udskiftet paa et meget tidligt tidspunkt, og eksemplet herfra havde smittet til Slogs herreds vestlige del, hvor engene blev delt ret tidligt til dels som følge af driftsforbedringer (stemmeværk, overrisling, afløbsgrøfter), mens agerjorden kom noget senere. I 1767 var udskiftningen gennemført i den vestlige del af Slogs og Kær herreder. I Haderslev vesteramt, Tønder amt og enklavesognene kom man noget senere med end i Slogs herreds vestlige del, men mange steder var man dog saa smaaat begyndt før 1766, især med engene, mens bevægelsen var ret svag i Sundeved og paa Als. En ganske særlig interesse knytter sig til udskiftningen i Varnæs i aaret 1710, dels fordi det er det første eksempel paa en samlet nyfordeling af jorden efter en foretaget opmaaling, dels fordi den ledsagedes af en systematisk udflytning. Den gennemførtes af den energiske husfoged i Aabenraa Hinrich von Güntheroth.

Aaret 1766 kom til at danne epoke i den sønderjyske udskiftnings historie. Hittil havde centraladministrationen vist spørgsmaalet meget ringe interesse, men nu greb den regulerende ind gennem loven af 17. februar, der blandt andet fastslog, at en udskiftning skulde finde sted, naar $\frac{2}{3}$ af bønderne forlangte det, ligesom det ogsaa blev gjort lettere at faa dyrkningsfællesskabet mellem flere byer ophævet. Af andre bestemmelser kan nævnes at husmændene skulde have jord i henhold til deres tidligere grænsningsret, og at fordelingen skulde ske efter otting eller mark guld.

Selvom loven betød et væsentligt fremskridt, var den dog behæftet med en del mangler. En del af dem blev der raadet bod paa ved en ny lov af 26. januar 1770, ligesom myndighederne gennem oprettelsen af den slesvig-holstenske landkommision i 1768 fik stærk indflydelse paa den praktiske gennemførelse af udskiftningen. Udviklingen tog nu stærk fart, og metoder og form forandredes. Udskiftningens første fase var afsluttet, og det falder naturligt, naar Dr. Fink afslutter sin fremstilling med aaret 1770.

Ved en historisk undersøgelse maa forskeren undersøge de behandlede problemer i hele deres aarsagssammenhæng, skildre deres forudsætninger og deres resultater. Ældre forskere, først og fremmest Georg Hanssen, mente, at der var en forbindelse mellem hovedgaardenes udskillelse af fællesskabet og den tidlige udskiftning, men denne antagelse holder ikke stik; de en-felte tilfælde, hvor en udskillelse medførte, at ogsaa bønderne fik deres jord for sig, er absolut undtagelser. Derimod har eksemplet fra hovedgaardene haft betydning som forbillede, men kun for folk udenfor den egentlige bondestand, præster og herredsfogder. For de almindelige bønders vedkommende er det helt andre faktorer, der har gjort sig gældende.

Ogsaa under fællesskabet var der jord, som dyrkedes for sig — først og fremmest ornum, toftejord, gribsjord og stuf. Om det sidste begreb siges, at det »minder om ornum, fordi det er unddraget fordelinger efter otting; ved rebninger maalt det vel op, men holdtes for sig« (side 50). Oprindeligt var forholdet dog et helt andet, idet stuf netop hørte med til ottingsjorden og gik med under reb, idet man uden videre behandlede stufjorden som hørende til den ejendom, hvorfra den var udskilt. Men efterhaanden forandredes dette, og allerede i middelalderen er forholdet som skildret af Dr. Fink. I den folkelige bevidsthed synes ordet stuf i nyere tid ofte at have været en fælles betegnelse for de forskellige former af særjord. Naar f. ex. »... Skinckels borrigh grüft och graffue uden dighe och inden« i 1544 betegnes som stufjord (side 51), maa der være tale om en saadan sammenglidning af de forskellige begreber.

Gennem de forskellige former for særjord havde bønderne erfaring for den indhegnede jords fordele, og en udskiftning kunde begynde som en naturlig videreudvikling af et allerede bestaaende forhold ved en langsom udvidelse af de forskellige slags særjord. Endnu større betydning fik de skovrydninger og indhegninger af skovstykker, som hyppigt fandt sted i Aabenraa amt og andre steder, og som hænger sammen med den store ødelæggelse af skovene i dette tidsrum. Udvidelse af den bestaaende særjord og indhegning af skovjord var begyndelsen

til fællesskabets opløsning. I det øjeblik, man ved hjælp af mageskifter fandt paa at samle særjorderne i større sammenhængende omraader, var udskiftningen en kendsgerning. Og de Løjtinger bønder har æren af først at være naaet saa vidt.

Naar udskiftningen ikke begyndte samtidig i hele Slesvig, maa aarsagen især søges i de vidt forskellige jordbundsforhold. Men ogsaa andre faktorer kunde i de enkelte egne virke hindrende, paa Als var det de store fællesskaber mellem flere landsbyer, mod vest var det den blandede jurisdiktion, som gjorde det muligt for en enkelt bonde at lægge næsten uovervindelige hindringer i vejen. Ogsaa de økonomiske forhold fik afgørende indflydelse paa udskiftningens forløb. Krigene omkring det 17. aarhundredes midte og først og fremmest den sidste svenskekrigs frygtelige følger standsede for en lang tid al udskiftning, men da den omkring 1700 kom i gang igen, var bevægelsen saa stærk, at selv de daarlige konjunkturer i 1730erne ikke kunde standse den videre udvikling. Reformen havde sejret, og dens følger begyndte snart at blive synlige. Talrige vidnesbyrd viser, at i de byer, hvor udskiftningen var gennemført, medførte den hurtigt en almindelig velstandsforøgelse. De nordslesvigske bønder havde gennem den historiske udvikling (faa adelsgaarde, tidlig afløsning af hoveriet de fleste steder) fra gammel tid en udstrakt økonomisk og social frihed. Denne var forudsætningen for gennemførelsen af udskiftningen og det store økonomiske fremskridt, som denne betød for den sønderjyske bondestand. Da trængselstiden efter 1864 truede med at tvinge Nordslesvigs befolkning i knæ, fik det stærke økonomiske rygstød sin nationale betydning.

Men selvom man saaledes kan sige, hvordan udskiftningen begyndte, forklarer det dog ikke, hvorfor den begyndte, og hvorfor den netop begyndte i enkelte østslesvigske egne. Dr. Fink mener, at det var behovet efter flere græsarealer, der var drivkraften i indhegningerne, og at dette behov hang sammen med, at bønderne i højere grad end tidligere gav sig af med studefedning og avl af kvier, mens man paa hovedgaardene gik over til mejeribrug (høllænderierne). Forklaringen er meget sandsynlig, selvom man næppe kan udelukke muligheden af andre aarsager. Nærliggende er det at antage en sammenhæng mellem udskiftningen og befolkningsforholdene. Forfatteren mener dog ikke, at udskiftningen er en følge af en befolkningsstilvækst i landsbyerne, selvom gaarddelingerne, der var hyppige i det 15. og 16. aarhundrede og delvis ogsaa i det 18., kan have gjort ønsket om en udskiftning mere nærliggende ved at komplicere fællesskabet (side 187 f). Med det kildemateriale, der staar til raadighed for tiden omkring 1600, er det meget

vanskeligt at sige noget bestemt om forholdet mellem udskiftningen og en eventuel befolkningstilvækst, men der er dog en ting, der falder i øjnene ved en betragtning af Løjt sogn, hvor udviklingen først kan paavises. Sognet var meget befolkningsrigt, og byerne Kirkeby og Barsmark var det daværende Aabenraa amts største landsbyer. I sætningsregistret for Aabenraa amt 1704¹⁾ nævnes i Kirkeby 32 gaarde, 11 toftemænd, 8 inderster, 24 kaadnere og 20 præstekaadnere og præsteinderster og i Barsmark 35 gaarde, 9 toftemænd, 13 kaadnere og 13 inderster, tallet af gaardmænd var i dette aar noget større end i 1535²⁾. I byerne var der adskillige dobbeltgaarde. Dette kan forklare, hvorfor tallet i 1704 er større, da man i 1535 muligvis har regnet dobbeltgaardene for een gaard. Dobbeltgaardene er opstaaet ved gaarddelinger, og det store gaardtal kunde iøvrigt tyde paa, at der har fundet endnu flere delinger sted, og at man allerede er begyndt hermed i middelalderen, en antagelse, der bekræftes af det ret lave ottingtal i disse to byer. I Barsmark var der i 1704 ialt 22 af gaardmændene, som havde indtil 2 ottinger, hvilket almindeligvis — men dog ikke altid — i Sønderjylland regnedes for en halvgaard. 7 havde mellem 2 og 3 ottinger, 3 havde 3 ottinger og kun 1 havde over 3 ottinger. I Kirkeby var forholdet det samme: 21 havde indtil 2 ottinger, mens 8 havde over 2 ottinger. Ved enkelte gaarde mangler ottingangivelsen. Det store gaardtal i de to byer kunde altsaa synes at skyldes et befolkningspres. Det maa have medført, at fællesskabet i de to byer blev meget indviklet og kompliceret, saa der ret naturligt opstod en trang til at faa gennemført en anden ordning. Iøvrigt var Varnæs ogsaa en af landsdelens største byer, og interessant er det, at der ogsaa her i mange tilfælde var tale om dobbeltgaarde (31 bol med 55 besiddere, se side 86).

I denne forbindelse kan der ogsaa være grund til at nævne toftegodserne, hvis besiddere, toftemænd, adskilte sig fra de almindelige kaadnere ved at have betydeligt større jordstykker til dyrkning. Deres jord betegnedes som tofter, altsaa jord, undtaget og antagelig udskilt af fællesskabet, og deres eksistens kan paavises længe før 1600. I 1535 betalte Lowe Matzen i Barsmark saaledes 2 mark indfæstning af et toftegods³⁾. Oprettelse af toftegods og maaske ogsaa af almindelige kaadnersteder kan have sin aarsag i et voksende befolkningspres og kan i det smaa have betydet en begyndende opløsning af fællesskabet. Krigene i det 17. aarhundrede og først og fremmest

¹⁾ C. II. 3. 438 (La. i Aabenraa).

²⁾ Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. Udg. af F. Falkenstjerne og Anna Hude. 127, 131, 137.

³⁾ Aabenraa amtsregnskab. (Rigsarkivet).

deres følgesvend pesten gjorde lyst i befolkningen. Foreløbig var der plads nok. Men en 40—50 aar senere var problemet atter aktuelt. Løjttingerne blev for mange, manglede plads. De kunde have udvandret, men de hang ved deres hjem og deres hjemstavn. Hvordan løse problemet? Løjttingerne søgte ud paa havet: som kaptajner, styrmænd og matroser, dels paa egne skibe, dels paa Aabenraas handelsflaade, som var i stærk udvikling⁴). Her var der plads. Hele verden stod dem aaben.

Men vil man spørge: hvorfor er befolkningspresset netop saa stort paa Løjt, er det naturligvis meget vanskeligt at give noget svar. En betragtning af bebyggelsesforholdene i sognet kan dog maaske give visse holdepunkter. Mens bebyggelsen i stenalderen og bronzealderen i det store og hele holdt sig til kysten, hvor den paa visse steder var ret tæt, viser fundene, at det indre af halvøen var beboet i jernalderen⁵). Stednavnene og de nærmere forhold ved byerne tyder ogsaa paa meget gammel bebyggelse. Kirkeby maa tidligere have heddet Løjt, og maa efter sin form være gammel, det samme kan ikke siges om Barsmark, hvis alder er ret ubestemmelig (den nævnes første gang i Kong Valdemars jordebog fra det 13. aarh.), men dens størrelse tyder paa stor ælde. Bodum hører til en meget gammel gruppe af stednavne (-um er som regel en afkortelse af heim), der antages at gaa tilbage til tiden før folkevandringerne. Nørby, Sønderby (nu forsvunden) og Skovby er noget nyere bebyggelser fra vikingetiden.⁶) Men de yngste bebyggelser, de saa hyppige torper, bøller, holder o. s. v., som vi ellers møder i mængde i hele Sønderjylland, mangler fuldstændigt paa Løjt. Dette kan kun betyde at bosættelsen paa halvøen allerede var afsluttet paa vikingetiden. Alle større sammenhængende jordstykker, der kunde opdyrkes, var taget ind. Imod vest hindrede mosedragene omkring Bodum og nordfor denne by en udvidelse i denne retning, paa de andre sider var der vand. Løjttingerne var lukket inde, de kunde ikke faa del i den befolkningsaflastning, som torperne betød paa mange egne, og maatte blive i de byer, der allerede var, eller nøjes med enkeltbebyggelser ude paa de gamle bymarker.

De her fremsatte betragtninger om en sammenhæng mellem udskiftning og befolkningsforhold er tanker opstaaet ved Dr. Finks indgaaende redegørelse for forholdene paa Løjt. Om der virkelig er en sammenhæng lader sig næppe bevise, og det fremsatte har selvfølgelig kun gyldighed for Løjt. Om det maaske

⁴) Sønderjydsk Maanedsskrift 1937. 164.

⁵) Grænsevagten IV. 23 ff.

⁶) Sønderjyske Stednavne IV. 169; Sønderjyllands Historie I. 208 ff. og flere steder; Grænsevagten V. 422 ff.

ogsaa har det for nogle andre tidligt udskiftede byer, bliver et spørgsmaal for sig.

Dr. Finks arbejde har stor værdi, først og fremmest ved sin indgaaende skildring og udredning af et af de centrale problemer i sønderjysk landbrugshistorie, men ogsaa ved det lys, det kaster over mange sider af det økonomiske og sociale liv i fortidens Sønderjylland. Værkets emne er vigtigt, undersøgelserne skarpsindige og indgaaende, selve arbejdsmaaden i metodisk henseende af stor interesse. Danske historikere har en tendens til at bygge deres arbejder paa bestemmelser af mere almen art, paa love og anordninger, eller paa brevstoffet i centraladministrationens arkiver. Dette stof er ogsaa benyttet her, men desuden har forfatteren ved et indgaaende studium af de lokale arkiver kunnet trænge dybere ned. Han har ved denne fremgangsmaade først og fremmest opnaaet at kunne skildre forholdene, som de virkelig var, og ikke blot som de skulde være efter lov og bestemmelse, eller som de tog sig ud for en fjern embedsmand uden kendskab til spørgsmaalene. Paa dette omraade vil mangan en dansk historiker kunne lære af dr. Finks bog.

J o h a n H v i d t f e l d t.

Thomas Otto Achelis:

Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864. I.

(Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins Bd. 4.)

Verlag Heimat und Erbe. 1940.

I en del lande har der ret indgaaende været arbejdet med spørgsmaalet om befolkningens vandringer, om ind- og udvandring. Saaledes har man i Tyskland og især i Norge udgivet en lang række borgerbøger¹⁾. Af disse er Kiellands: Stavanger Borgerbog ikke en udgave af en borgerskabsprotokol, men en samling af smaa biografier af de enkelte borgere. Den bygger paa meget forskelligartet materiale, der gør bogen til et saavel befolkningshistorisk som personalhistorisk meget værdifuldt værk. De norske borgerbøger har iøvrigt betydelig interesse for sønderjysk historie, idet der før 1814 var en ret stærk økonomisk og befolkningsmæssig forbindelse mellem hertugdømmet Slesvig og Norge.

I Danmark har vandringsproblemet aldrig været undersøgt i hele dets udstrækning, men der foreligger dog to værker, som indeholder dybtgaaende undersøgelser til belysning af en række af problemerne. Gustav Bangs lille Bog: Kirkebogsstudier og Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid (Acta Jutlandia IV. 2). Gennem bearbejdelse af borgerskabsprotokoller fra en lang række danske provinsbyer har Albert Olsen heri kunnet fastslaa, at der i de danske købstæder har fundet en meget stor tilvandring sted i det 18. aarhundrede, først og fremmest fra landsognene, men i en del byer ogsaa fra udlandet.

Sønderjylland har fra de ældste tider været et grænseland, og vandringsproblemet er her selvfølgelig af særlig stor rækkevidde. Det har en næsten aktuel interesse, bliver af central betydning for belysningen af den nationalhistoriske udvikling. Men fra dansk side har man kun ganske en passant beskæftiget sig med spørgsmaalet, mens tysk historieforskning i de senere aar har givet to bidrag til forstaaelse deraf ved at udgive fortegnelser over nye borgere i Tønder og Haderslev, ligesom der er planlagt tilsvarende udgiverarbejder vedrørende Aabenraa og Sønderborg.

¹⁾ Axel Kielland: Stavanger Borgerbog 1436—1850; S. H. Finne-Grønn: Christiania Borgerbok 1698—1799; N. Nicolaysen og A. M. Wiesener: Bergens Borgerbok 1660—1865; jvnf. ogsaa Vilhelm la Cour i: Smaaskrifter tilegnede Professor, Dr. phil. Aage Friis 135 ff.

I 1937 udgav den nu afdøde forsker Ludwig Andresen: »Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869«, et værk af betydeligt omfang, som foruden gengivelse af de tre borgerskabsprotokoller og en »indbyggerfortegnelse« indeholder en lang række indgaaende udredninger af spørgsmaalet vedrørende borgerskabets erhvervelse, de nye borgeres afstamning og fordeling paa de forskellige erhverv, navnegivningens historie, fester i forbindelse med fødsel, vielse og død, undersøgelser over lus- og bomærker, vaaben og segl samt endelig en behandling af befolkningsudviklingen paa grundlag af folketællingerne 1769—1864. Der er af Dr. Andresen gjort et meget stort arbejde og fremlagt indgaaende undersøgelser, dog vil man kunne rejse den kritik mod værket, at forfatteren ikke har prøvet at se befolkningsspørgsmaalet i en større sammenhæng, at trænge ind i de dybere liggende aarsager til den betydelige indvandring, der fandt sted til Sønderjylland i det 18. og 19. aarhundrede, først og fremmest fra Jylland.²⁾

Da Dr. Th. O. Achelis tidligere i sin bog om Haderslev bys historie har meddelt en »indbyggerfortegnelse« og behandlet en del af de problemer, Ludwig Andresen tog op til drøftelse i sin bog, har han i sin udgave af Haderslev »borgerbog« indskrænket sig til foruden udgivelsen af borgerfortegnelsen at skildre de væsentligste sider af den befolkningsmæssige udvikling og undersøge forskellige problemer i forbindelse med borgerskabet, dets erhvervelse og de pligter og rettigheder, det medførte. I forordet har han iøvrigt selv pointeret, at hans værk i første række skal tjene den slægtshistoriske forskning, og der er gjort et stort arbejde for at lette slægtsforskeren arbejdet. Udførlige personregistre, stedregistre (ordnet geografisk) samt et register over de nye borgeres erhverv findes bag i bogen, og under teksten er der givet en række værdifulde personallistoriske oplysninger hentet fra Hauch-Fausbøls: Slesvigske Kirkebogsuddrag og andre kilder. Desuden henvises der til folketællingen 1803 og skatteligningsregistret fra 1863.

»Borgerbogen«, der omfatter tiden 1630—1863, er for aarene før 1769 bygget paa tingbøgerne, der i Haderslev begynder 1629, for tiden 1769—1833 paa en saakaldt »Bürgerbuch« og derefter paa byregnskabernes fortegnelser over nye borgere.³⁾

²⁾ Se nærmere Historisk Tidsskrift 10. r. V. 542 ff.

³⁾ Efter at bogen var sat, blev der til Landsarkivet i Aabenraa fra et embedsarkiv i Haderslev afleveret tre borgerskabsprotokoller, omfattende aarene 1630—1864. Da udgiveren selvfølgelig ikke har kunnet bruge disse bind til nærværende værk, er der planlagt et andet bind, indeholdende de tilføjelser, som det nye fund har nødvendiggjort.

I indledningen er der indgaaende gjort rede for det forskellige kildemateriale, men mærkeligt nok er det spørgsmaal slet ikke taget op til drøftelse, hvorledes forholdet er mellem de forskellige kildegrupper. Dr. Achelis synes uden videre at gaa ud fra, at »Borgerskabsprotokollen« maa betragtes som den primære kilde. Dette synssunkt er imidlertid næppe rigtigt. Den af udgiveren benyttede borgerskabsbog synes snarere at være en regnskabsbog over de afgifter, de nye borgere skulde betale til byens kasse og byens embedsmænd, og der findes i den jævnligt indført kvitteringer for de penge, som de paagældende har modtaget af borgerskabsafgiften. Der kan næppe være tvivl om, at det afgørende ved borgerskabets erhvervelse var aflæggelsen af borgerskabseden, der fandt sted for borgmester og raad. Referater af disse handlinger indførtes i nyere tid kun i raadsretsprotokollerne (protocolli judiciali), og disse indførsler maa derfor betragtes som det i retslig henseende afgørende, ved en udgivelse af fortegnelser over nye borgere maa raadsretsprotokollerne blive den primære kilde, den, hvorpaa fortegnelserne bør bygges, og »Borgerskabsprotokollen« i forhold dertil kun af sekundær værdi. Nu skal det indrømmes, at spørgsmaalet væsentlig er af teoretisk karakter. Uoverensstemmelserne mellem de to kilder er ret faa og uvæsentlige (dog kunde f. ex. det meningsløse Saurup side 68 anden l. f. n. være undgaaet, raadsretsprotokollen har rigtigt Schaurup). Men en helt anden betydning faar raadsretsprotokollerne efter 1833, da borgerskabsprotokollerne manglede. Udgaven er her udelukkende bygget paa byregnskaberne, og det hedder i indledningen, at de fra 1834 er »den eneste kilde« (side 4). Forfatteren har her altsaa ganske overset, at den absolut primære kilde, indførslerne i judicialprotokollerne, ogsaa findes fra denne tid. Havde disse protokoller været benyttet, vilde de fleste af lakunerne i tiden 1834—63 have kunnet være undgaaet, og det nye fund vilde kun have faaet ringe betydning. Selve udgaven er i det hele og store ret nøjagtig og paalidelig, selvom smaafejl og unøjagtigheder ikke helt er undgaaet⁴⁾ — mennesker er jo ogsaa kun mennesker.

Fra et almindeligt historisk synspunkt ligger værkets betydning først og fremmest i de strejflys, det kaster over befolkningsforholdene i den nordligste af de sønderjyske købstæder, selvom det selvfølgelig ikke maa glemmes, at det kun var et

⁴⁾ F. ex. side 59. 1776 8/2: »Ripen«: læs »Ripen oder eigentlich aus Oster Westedt«, side 68. 1779 31/1 »Hostrup« læs: »Nostrup« (Nustrup); 1797 30/3 »Colmer« læs: »Calmer« (jvnfr. dog registret). 1797 20/4: »Sold« læs: »Soed«, side 99: 1832 28/6 »Carl Høffner«, læs: »Jacob Høffner«.

mindretal af befolkningen, der fik borgerskab: alle kvinderne, embedsmændene, arbejdsmænd, tyende og mange flere blev aldrig borgere. Skal problemet behandles til bunds, maa der ogsaa benyttes andet materiale. Men alligevel kan der paa grundlag af værket oprækkes visse hovedlinjer, og udgiveren har ved sin statistiske bearbejdelse af materialet i høj grad gjort arbejdet lettere for den historiske forsker.

Af Andrezens udgave af Tønder borgerskabsprotokoller fremgaar det, at der til denne by har været en betydelig tilvandring nordfra, først og fremmest fra Jylland. Af de 2695 mennesker, der i tiden 1699—1867 tog borgerskab i Tønder, var 13,7 pCt. fra Jylland ($\frac{1}{4}$ heraf dog fra de jyske enklavesogne) og 2,5 pCt. fra det øvrige Danmark. I Haderslev var af samtlige 3035 nye borgere fra tiden 1630—1863 ikke mindre end 415 eller 13,67 pCt. fra Jylland og 241 eller 7,94 pCt. fra det øvrige Danmark, ialt 20,61 pCt. af samtlige nye borgere eller noget mere end i Tønder. I befolkningsmæssig henseende var der saaledes i de to byer en stærk tilknytning til kongeriget. Det kan egentlig ikke vække forbavselse. Grænsen mellem hertugdømmet og kongeriget var en statsretslig grænse, men blev aldrig en kulturel, folkelig eller sproglig grænse.

Men hvorledes da forbindelsen mod syd? Var der tale om nogen betydelig indvandring fra Holsten eller Tyskland? De samlede tal for hele perioden var i Haderslev henholdsvis 109 og 208 eller 3,59 pCt. fra Holsten og 6,85 pCt. fra Tyskland, tilsammen 10,44 pCt. eller halvdelen af indvandringen fra Danmark. Naar man samtidig erindrer, at der fra det danske Slesvig kom en meget stor indvandring til Haderslev by, alene fra Haderslev amt 802 (foruden 29 fra slotsgrunden) eller 26,43 pCt. (plus 0,95 pCt.), mens der kom 400 fra det øvrige Slesvig (13,51 pCt.) er det indlysende, at af de tilvandrede nye borgere var langt den overvejende del fra rent dansktalende egne. Og Haderslev er ikke noget enestaaende eksempel, akkurat det samme gælder for de øvrige købstæder i Nordslesvig, mindst for Sønderborg, hvortil den jyske indvandring var ret ringe. I Tønder var kun 10,19 pCt. fra Holsten og Tyskland, mens 20,04 pCt. var fra Tønder amt og 14,4 pCt. fra det øvrige Slesvig, og i Aabenraa var forholdene omtrent de samme. Af 1975 nye borgere i tiden 1735—77, 1791—1863 var der her 227 eller 11,49 pCt. fra Kongeriget, og 137 eller 6,94 pCt. fra Tyskland og Holsten.⁵⁾

Som byerne var danske fra arilds tid, saaledes var de igenem tiderne i befolkningsmæssig henseende knyttet til deres landsmænd mod nord. Blodets baand bandt. Et ejendommeligt

⁵⁾ Fr. Gribsvad i Festskrift til H. P. Hanssen. 258.

indirekte bevis for hvor forholdsvis ringe forbindelsen var mod syd, faar man gennem en betragtning af forholdene i en række af de danskø købstæder. I en del af disse var der en større indvandring af udlændinge end til de tre nævnte sønderjyske byer⁶⁾

		Udland
1696—1797	Helsingør	34,8 pCt.
1699—1797	København	22,4 pCt.
1696—1797	Fredericia	19,9 pCt.
1707—1797	Vordingborg	13,8 pCt.
1696—1795	Slagelse	10,8 pCt.

Under udlandet er Sverige medregnet, men derimod ikke folk fra hertugdømmerne og Norge. Tallet skal derfor endda forhøjes noget. Til tallene for de tre sønderjyske byer skal paa den anden side lægges enkelte indvandrere fra ikke tyske stater og fra Sverige. Indvandringen fra de øvrige nordiske stater var iøvrigt i de fleste tilfælde ret ringe. I Haderslev fra 1630—1863 ialt 21 svenske og norske, eller 0,69 pCt., i Tønder 22 svenske og norske i tiden 1700—1869 eller 0,74 pCt. og i Aabenraa 31 eller 1,51 pCt. I Sønderborg var forbindelsen noget stærkere.

I en kort anmeldelse er det kun muligt at skitsere ganske enkelte af hovedudviklingslinjerne. Men hele problemet er af saa stor betydning, at det maa undersøges til bunds. Det maa belyses i hele sin sammenhæng og hele dets rækkevidde. Thi naar vi engang gennem den videnskabelige forskning skal udrede den nationale udvikling i Slesvig gennem tiderne, kommer man ikke uden om befolkningsspørgsmaalet. Men allerede de faa strejflys, som Andresens og Achelis' »borgerbøger« har kunnet kaste over spørgsmaalet, har tydeligt vist en ting: Det kan med sikkerhed fastslaaes, at i den tid, hvorfra vi har statistisk materiale til belysning af befolkningsspørgsmaalet, har den nordslesvigske bybefolkning haft stærk tilknytning til den øvrige danske befolkning nord for kongeaanen og meget ringe forbindelse mod syd. Og vi kan fra dansk side kun være de to forskere taknemmelig for, at de har fremlagt dette for os danske saa interessante materiale, som har kunnet styrke os i vor overbevisning om, at den nordslesvigske befolkning ikke blot var dansk, da historiens første svage graattonende strejflys kastes henover sønderjysk historie, men forblev dansk uforandret gennem tiden til i dag.

Johan Hvidtfeldt.

⁶⁾ Acta Jutlandica IV. 2. 94 ff. Historisk Tidsskrift. 10 r. V. 545.

Beretning og Regnskab.

Beretning.

Historisk Samfunds aarsmøde afholdtes i Vester Sottrup den 25. maj, hvor en ret talrig forsamling havde givet møde. Det indledes af formanden, Amtslæge, Dr. L a u s t e n T h o m s e n, Tønder, der aflagde følgende beretning:

»Historisk samfund for Sønderjylland« plejer at indlede sin årsberetning med at mindes de medlemmer, der er døde i årets løb. I år må jeg nævne bankdirektør Andresen i Tønder, sognepræst Eriksen i Asserballe, rektor dr. phil. Hanssen i Flensborg, amtsskolekonsulent Nielsen i Haderslev, sognepræst Nielsen i Tandslet, gårdejer Nicolaj Ludvigsen i Stenderup, apotekerne Obel i Haderslev og Oest i Havdrup, degn Ottsen i Haderslev, Johan Andresen i Ullerup og forstander Overgård i Nørborg. Adskillige af disse gode mænd har været dybt interesserede i Sønderjyllands historie, og deres egne navne hører med ære og med rette hjemme i beretningen om, hvad der i mange Aar er sket i denne landsdel; men ingen af dem har stået i så nært forhold til foreningen som bogholder J. Køcks i Åbenrå, der i en menneskealder og længere har haft ansvaret for den tekniske ledelse af årbøgenes trykning og har forestået udsendelsen af dem. Denne beskedne og trofaste mand savner Historisk samfund på mange områder. Han og alle de andre afdøde medlemmer vil vi mindes med tak og med ære.

Historisk samfunds medlemstal er 696; siden ifjor er tallet steget med 6.

Medlemsbidraget kan naturligvis langt fra dække vore udlæg til trykning og udsendelse af både årbøger og 2. bind af vor skriftrække. Vi har grund til at sige tak til mange sider, til stat, til sønderjydske byråd og amtsråd, til Dansk Kultursamfund, til enkeltmand, direktør Bitsch i Viborg, der efter læsningen af »Bonden, der blev landråd«, sendte os 100 Kr. med ønske om, at vi vilde fortsætte med at samle og udgive minder fra udlændighedstiden og fra de 20 gode år efter genforeningen. Det er værdifuldt at få noget optegnet af den slags, enkeltmandsminder og oplevelser bevaret, og jeg vil gerne lade opfordringen gå videre til at nedskrive og bevare, hvad den enkelte har oplevet og husker fra både trængsels- og glædestider.

Også fra anden side har vi fået smukke vidnesbyrd om glæde over Refshauges minder. Sognepræst Schrøder i Fjellstrup har udført et fortjenstfuldt arbejde ved at føre dem igennem og hjælpe til, at de har kunnet sendes vore medlemmer.

Jeg har personlig henvendt mig til skoledirektionerne i Sønderjylland og bedt dem opfordre lærerne til at føre skole- eller bykrøniker. Opfordringen er alle vegne optaget med velvilje, og adskillige steder er disse for kommende lokalhistorikere værdifulde bøger indrettet og føres med flid.

På årsmødet i fjor, der på grund af færdselsforholdene måtte flyttes til Haderslev, i stedet for at blive holdt i Vedsted, taltes der om A. D. Jørgensens og Gustav Johannsens 100-års dage. Sprogforeningen holdt en mindefest i Gråsten og viste Historisk samfund den venlighed at lade to af dets bestyrelsesmedlemmer, højskoleforstander Hans Lund og formanden holde de officielle taler ved mødet. Vi lagde en smuk laurbærkrans ved A. D. Jørgensns mindesmærke i Gråsten, og den 3. august, Gustav Johannsens fødselsdag lagde vort flensborgske bestyrelsesmedlem pastor H. F. Petersen en krans på dennes grav på Flensborg kirkegård.

Det var i år 700 år, siden »Jydske lov« blev gældende i Sønderjylland, hvis retsopfattelse den har præget som intet andet. Dagen ved vi ikke, men Danehoffet i Vordingborg holdtes sidste tredjedel af marts måned, og da lod Historisk samfund mindet derom fremdrage ved møder på flere steder i landsdelen. Sjældent stiller historien os klarere for øje, hvad mangehundredårig udvikling er værd, og hvor dyb en sammenhæng der er imellem tidligere slægter og vor tilværelse, end det ses i lys af denne lovs skæbne og varige værn om, hvad det danske folk holder for ret og retfærdigt. Derfor var det så naturligt netop nu at fremdrage mindet med styrke.

Der foreligger ikke i år nogen særlig arkivberetning; men der må gøres opmærksom på, at dansk historisk fællesforening ved Holger Hjelholt har udgivet en række skriftprøver fra tiden efter reformationen til midten af 19. århundrede. Det kan af medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland fås for 2,75 Kr. i stedet for 4,75 Kr., og det er et aldeles ypperligt hjælpemiddel til at sætte sig ind i de gamle og snørklede former for gotiske bogstaver, der fylder vore gamle dokumenter og dermed vore arkiver.

Der er også grund til at nævne, at der er udsigt til, at der oprettes et docentur i Sønderjyllands historie ved universitetet i Aarhus.

Vi har, som De har hørt, på forskellig måde søgt at udvide »Historisk samfunds« virke, ikke mindst med møder, vi har foruden årbøgerne uden særlig betaling kunnet sende medlemmerne et så værdifuldt værk som »Bonden, der blev landråd«; men vort medlemstal er ikke steget som vore ydelser. Derfor vil jeg gerne til sidst indtrængende bede Dem om at tænke på, at jo

flere medlemmer vi har, des mere vil vi kunne yde, og vi giver allerede adskilligt mere for medlemsbidraget, end man noget andet sted vil kunne købe for de samme penge. Hjælp derfor til, at vi bliver flere og stærkere. Havde vi ikke »Historisk samfund for Sønderjylland«, vilde mange også uden for denne kreds savne det dybt.«

Derefter aflagde kassereren, Museumsinspektør **Neumann**, Haderslev, regnskabet, der udviste en indtægt paa 6193 kr. og en udgift paa 6428 kr. eller et underskud paa 235 kr.

Seminarielærer **Claus Eskildsen**, Tønder, aflagde beretning og regnskab for »Sønderjydske Maanedsskrift«. Antallet af abonnenter var uforandret, og de eneste afbestillinger, der havde været, skyldtes dødsfald. Formuen udgjorde 2220 kr., og driftsregnskabet balancerede med 4123 kr.

Landsarkivar **Frøde Gribsvad**, Aabenraa oplyste, at Landsarkivet i det forløbne aar kun havde modtaget faa arkivalier fra private. Det drejede sig væsentligst om nogle skolekrøniker fra den tyske tid samt en del af **J. H. M. Skrumsagers** arkiv. Landsarkivaren opfordrede iøvrigt til at støtte arkivets indsamling af arkivalier i privat eje.

Tandlæge **Hansen**, Haderslev, slog til lyd for, at der blev udgivet nogle billeder af de kendte mænd fra udlændighedstiden, hvilket han mente vilde være af stor historisk og national betydning. Endvidere efterlyste han et register over artiklerne i »Sønderjydske Aarbøger«. **Dr. phil. Troels Fink**, Aabenraa, fandt, at den lokale historie havde stor betydning i øjeblikket, og at man maatte kunne faa nogle flere medlemmer paa denne konto, blandt andet ved i de enkelte amter at nedsætte lokale udvalg, der kunde løse opgaver af denne art. Han fandt iøvrigt, at det maatte være en opgave for Historisk Samfund at arrangere kursus i læsning af gotisk skrift.

Lausten Thomsen takkede medlemmerne for deres indlæg i diskussionen og oplyste, at der allerede var udarbejdet et register til »Sønderjydske Aarbøger«, der omfattede alle aar-gangene til og med 1932. Det var for dyrt for Historisk Samfund at udgive det for øjeblikket, men man haabede paa at faa tilskud til trykningen fra et eller andet fond. I forbindelse med tanken om kursus i gotisk skrift omtalte Amtslægen et kursus af denne art, som fornylig var blevet afholdt i Odense.

Til bestyrelsen genvalgte Museumsdirektør, **Dr. phil. Mackeprang**, København, **Dr. phil. Karl N. Bock**, Haderslev og Seminarielærer **Claus Eskildsen**, Tønder. Til suppleanter valgtes Sognepræst **Hejselbjerg Paulsen**, Skrydstrup og Arkivar **Johan Hvidtfeldt**, Aabenraa.

Det besluttedes at afholde det næste aarsmøde i Bolderslev den sidste søndag i maj maaned.

Efter at Postmester Ræder, Sønderborg, havde givet nogle oplysninger om Historisk Samfund for Als og Sundeved, holdt Museumsinspektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg, et interessant og fængslende foredrag om de slesvigske krige, belyst gennem danske kunstners billeder. Foredraget blev ledsaget af en række udmærkede lysbilleder og høstede stort bifald.*)

J o h a n H v i d t f e l d t.

*) Jvnfr. Sønderjydske Maanedsskrift 1941. 141 ff.

Historisk Samfund for Sønderjylland. — Aarsregnskab 1940.

INDTÆGTER:	Kr.	Øre	UDGIFTER:	Kr.	Øre
Medlemsbidrag (+ Porto).....	3650	55	Trykning.....	4025	41
Salg af ældre Aargange	370	90	Honorarer.....	1274	00
Annoncer 1939 I.-II.	248	00	Sekretær, Kasserer, Ekspedition.....	550	00
Tilskud	1900	00	Omdeling	253	50
Renter etc.....	24	05	Repræsentation	212	95
Balance	235	31	Porto etc.....	112	95
	6428	81		6428	81

STATUS PR. 1./1. 1941

AKTIVER:	Kr.	Øre	PASSIVER:	Kr.	Øre
Folkebank.....	398	85	Regninger.....	1952	19
Arkivaliekonto	109	01	Forudbetalt Kontingent	15	00
Postkonto	759	74		1967	19
Udestaaende Fordringer: Annoncer.....	372	00	Formue	÷ 259	89
— — Kontingent ...	67	70		1707	30
	1707	30		1707	30

Hans Neumann.

Regnskabet revideret, fundet rigtigt og stemmende med Bilagene.

Haderslev, den 24. Maj 1941.

sign. *Olav Christensen.*

sign. *V. Lauritzen.*